

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ यत्तथाविध्यनुष्ठानादुपचितमशुभनाशकमेव तत्प्रायश्चित्तमनुलापु
 रूपादावतिव्याधिवरणायेवेति। ननु फलान्तरजनकमिष्यर्थः। पापनिवर्तनकृतमधर्मविशेषयो॥ स
 ठायोदृष्टितर्तुसंकेतविशेषसंबन्धेन प्रायश्चित्तशब्दवत्त्वमेव तत्तद्व्यतएव कृतं गन्धेष्यायश्चित्त
 ध्ववहारश्च न्येपापिनः प्रायश्चित्तं निष्प्रैमिति कं वेत्तौ विकलागादपि प्रायस्य नाशः किं न स्यैव ननु
 समग्रस्य एवं वक्तव्यमप्येतत्त एव वक्ष्यमाननिष्ठतौ च्यंगानिष्ठतावपि न पृथानावृत्तिरिति बोध्यं एकया
 यश्चित्तनाशकमराणां तत्प्रायश्चित्तैकव्ययत्रयप्रायश्चित्तमुपदिष्टं तदनुकूलेशप्रायश्चित्तान्तरमपि तत्र
 योज्यमप्यापिनांत उपदेशश्च पुरापायसवार्चितनष्टेनैव विदुषा संसदि धर्मशास्त्रादिसम्यक् बुद्धेव का
 र्यः अन्यथापदेष्टव्यमसैवेति संसत्तु पंचनिस्त्रिनिर्वाधर्मशास्त्रादितत्त्वैर्नैव तिर्येके नापि ब्रह्मविद्यायतिवृ
 र्जस एकसहस्राद्येकपर्यंतमिष्टैकपर्यदक्षिणावलक्तगवादि किं विद्ध्यं यथायोग्यं। कृदु संख्यायावाप
 र्धनुश्चिर्वागोवृषजश्च समेति वेदितव्यमप्यपरिषदनुमत्यैव प्रायश्चित्तानुष्ठानं बोध्यं पापीव सैव लं

पा०
१

स्रोतोवाक्यत आर्द उपेष्टारं साष्टांगं प्रशिष्यस्य सृष्टिधानं वेदेदिदं पापं मे निषन्तं पायश्चित्तं मे उपदिश
त्विति पापकृतवतः परैर्ज्ञातदोषस्य सन्नापस्थानं विना भोजने प्राप्ते रोवयापवृद्धिः संवत्सरं प्रायश्चित्तं
करोतु द्वे गुरां आर्द्रस्य प्रायश्चित्तकथनेर्वितस्य विपश्चित्तसत्यापनागिताश्च ज्ञात्वा कथनेन वक्ष्यद्वादेस्तु
प्रायश्चित्तोपदेशो विषमंतराह ताकार्य। सुत्रियैश्च योरप्येवं गुरुशिष्यापेक्षया लघुनिगुरुव्यापश्चित्तं
नवाष्टोपायगौरववकामतः सप्रत्ययसा आसमनुष्ठानात्तदंगौरवान्सातिशयाच्च निंदार्थवादान्न लो
कगर्हति शयाच्च ज्ञातव्यमल्लघुतायेतद्विपर्यये राजेया प्रायश्चित्ते पथोक्तमेव वाच्यं न लोको न भदिः
नानुग्रहः कार्यः तथा हि पापं वक्तुं संमेत उर्वलेतु प्रहरिष्यमन्तो यथोक्तमुदाहृत्य तद्ध त्मनुसारेणाग्ने
षादिकाल हि मासयादिदेशानुसारेणावानुग्रहः कार्य एव एवं शिशुवृद्धस्त्रीरोगिराणामपि सोपिय
द्धर्मास्यपत्यायेपत्यायश्चित्तयुक्तं तस्याद न्यूनमर्द्धपादं वेति वलदेशकालाद्यनुसारेणानततो न्यूनं
तत्र बालसद्वस्त्रीराणामर्द्धमासकस्यदित्रिधर्मवत्तेयादमेव एवं वपत्रयादमेव प्रायश्चित्तमुपदिष्टं तत्र

राम०
१

पिनानुग्रहः षोडशमूनाषातः अशानि वर्षाधिको वृद्धः पूर्णषोडशस्य पूर्णानुनेकादशस्य यं ववर्षादूर्ध्वं पा
दयापश्चित्तततस्य षोडशमर्धः ॥ तदयित्तत्तिनादिमिः कार्यसंवमतिरोपति वृद्धयोरपि पुत्रादिभिः कार्ययं व
वर्षनूनस्य नयायं शास्त्रोपदिष्टं पूर्णायश्चित्तं विषये वक्तुं विद्यायाः तु यादयाद रुनिः क्वचिद्विशेष
स्तु वाचनिकः तत्र जयरोमादिरहितं हृद्यदि केमेव शूरस्य अमंत्रकप्रारोयाभाश्च यागावुनुष्ठानशीलाः
नां जयादिकं इतरेषां तस्य आदिनामधारकमूर्खनिर्द्धनिर्द्धनानां तयः ॥ अनधीतानां वषोषोडशवर्षाधिकत्र
स्रवारिरोदिगुरां २ वा प्रस्थस्य त्रिगुरां पतेश्चतुर्गुरां मिति बोध्या स्वयमथ तौ च प्रतिनिधिद्वयस्य च
तं कार्यं ॥ अज्ञाना कामकृतय उक्तं ज्ञानकामकृते तत्तदिगुरां कामतो न्यासे वतुर्गुरां कामादि कृते पउक्तम
कामादि कृते ईदृशो ज्यम कृतप्रायश्चित्तेनोगवां स्वयं वरां श्यात तच्च ताः निःशंकं स्वयमेव न ह्येयुस्तदेतः
मंगाकुर्नुः संचेदयायं न पुनः करिष्यामीति प्रतिजानीयात् नोचेत्युनः प्रायश्चित्तेनियो ज्यः तत्र यापानिषकां
राक जातिश्च शकसं करीकरा अयात्री करस्य मलिनीकरा उपयातक मरुयातकानुमानुमनकः ॥

या०

२

रूपाणि विहितकराणि विद्वकरां द्विधा नियेह्यो न वंति तत्र जाति मंत्रं शकरादेगारितातिरिक्तं प्रकीः
राकं विप्रपीडाकरां अनाद्यं मध्यलशुनादि धारामभिन्नकौटिल्यं मुंसि मैथुनमेतानि जाति मंत्रं शकरा
गिरवराष्ट्रबोष्मृगहस्यजाविमीनाहिमहिषारामन्येषां च ग्राम्यारण्यपशूनां वधः संकरीकराणि निः
त्रिंदिने शोचनादानं वा शिज्यं शूद्रसेवा कुसौदजीवनं असत्यभाषणमेतानि अयात्रीकराणि बहुत्रिः
मिकीठयोर्जलस्थलजपोर्ह्यामद्यानुगतजोजनं पुरुषैश्चः पुष्यस्यैव मधैर्यमेतानि मन्त्रिनीकराणि गो
वधः १ वा अन्ता २ स्तेयं ३ अरानयक्रिया ४ अनादिनायिता ५ अयरायपिक्रयः ६ परिवेदनं ७ नृनकाश्य
यनं ८ नृनकाश्यापनं ९ यारदार्यं १० पारवित्यं ११ बाधुष्यं १२ लवराक्रिया १३ स्त्रीशूद्रविट्कनवधः १४ अ
शुषुभेददं १५ त्रिंदितार्थोपजीवनं १६ नासिच्यं १७ वतलोपः १८ सुतविक्रयः १९ धान्यकुयपशूमे
पं २० अयाज्ययाजनं २१ पितृमातृसुतत्यागः २२ तडागारामविक्रयः २३ कन्यादूषणं २४ परिवेदकया
जनं २५ तस्य कन्यायदानं २६ अगुरौ कौटिल्यं २७ आत्मार्थपाकादिक्रियाधारं २८ मध्यपत्नीनिषेधः

राम०

२

रां २२ स्वाध्यायाग्निसुतानां त्यागः ३० र्वाधवस्य च ३१ स्त्रीहिंसौषधिजीवनं ३२ हिंसपंत्रप्रवर्त्तनं ३३ व्यसनं घू-
नादि ३४ आत्मविक्रयः ३५ शूरेप्रेष्यता ३६ हीनसम्बन्धः ३७ हानयेति निषेधः ३८ परान्नपरिपुष्टता ३९ अ-
सत्त्वास्वाधिष्ठानं ४० सर्वाधिकाराधिकारः ४१ नार्याविक्रयः ४२ निन्दितान्नादनं ४३ अग्निवारः ४४ नटाः
दिकर्मकराणां ४५ नार्यात्यागः ४६ एतान्युपयातकानि व ह्यहं त्यासुरायानं विप्रस्वर्गास्ते पंगुरुतल्यगमनः
अहमेतच्चतुष्टया न्यतमसंसर्ग इति महापातकानि शूरस्य मघपानस्थाने वा ह्यरागी गमनं व महापानकसः
दृशानि अन्नुपातकानि व पागस्थनृपैवैश्ववधी १ शरणागतवधः २ रजस्वलागर्भिणी अत्रिगोत्रास्त्रीराणां
वधः ३ अविज्ञातगर्भस्य ४ सुहृद्वापगुरुविषये मिथ्याभिशंसनं ५ क्रोधोत्थादनमधिके पोसकान्मात्याः
लाकनिर्वधश्च ० राजगात्रियैश्च २ गुरौ महोदधेः २ नास्ति क्योदधे निन्दा १० कुशास्त्राद्यपनेन वितडावाः
देन च १० अधीतवेदानां नाशनमिति ब्रह्मवधसमानितलश्च न विद्वराहृद्वाक्यामकुक्कुट्यलांडुं न
दीनां मत्स्यानङ्गूरां विप्रव्यतिरिक्तमित्रवधः १३ गुरुविषये मिथ्याभिशंसनेनान्यदादित्वमन्यकर्त्तृत्वं

पा०
३

कौटिल्य १५ वाउ. यनः कर्मणामनार्जवरुपं जैवरुपं जैसंरजस्व लामुरवचुं वनं कूटसाक्षं वेद न्यागो वेदनिं
दानकत्रोरन्नचुक्तिरिति सुरायानसमानानि विषयसंबंधिश्च श्वरत्नमनुष्यस्त्री चूवेनुरुरां निक्षेपहरां
वारिकसुवर्णमानान् इति स्वर्णस्तेयसमं दुहितृद्वेषाजगिनीसगोत्रायां उलासखि नार्थे न्नमजानिकन्या
सुरेतः सैकः पितृष्वसृपिमातृष्वसोः तत्कन्ययोश्च तत्र दुहितृस्तुषाभिगोत्रीषु सकामासु आचार्ययत्रीः
तत्तनपाश्च श्रूयितृयामातृलमातापदश्रोत्रियर्त्विगुपाध्यायमित्रशिष्यस्त्रियः तत्कन्याः उदकां निक्षिः
द्यायत्तजितं वतस्था उत्तमवाहुरां सगोत्रां शरणागतं मातृसखी राजयसीत्यायलजगिनीस्तनधात्रीसरं
वीचगदतृयोत्रादौ हित्रापतिव्रतं पितृसखी चान्नजगिन्योः सखीकुमारीमंत्यजं स्तेद्यापुत्कसीगधनः
पितृयात्रात्रारुपनेत्रोरवस्त्रीषु इति गुरुतल्यसमं ॥ तथा पितृमानृयानिसंबंधगतस्तेन नास्तिकनिंदितक
र्मत्यागिश्च निंदितकर्मत्यागिपतितात्याग्ययतितागिनः पतिताः पातकसंज्ञकाश्चेति अनुयातकानिमानृ
गमनं उरितृगमनं स्वस्तुषयोर्गमनमित्यतिपातकानां तिगौ उनिबंधेषु यपिनश्च यंधासाक्षात्कृते अनु

राम
३

पाहकप्रयोजकानुमंशनिमित्तकर्तृनेदानसाक्षात्कर्तृरक्षणादिनोपकारकोनुपाहकः आतापपिताऽन्यथ
पितोपदेष्टावयवयोजकः स्वार्थपरांथवाऽनुमतिकर्तृनुमंता अनिमित्तनर्तनताऽनार्थहरणादिनाकोपंजन
पन्निमित्तछर्ताएषूत्तरोजरमल्यशेषत्वं। प्रायश्चित्ताल्यत्वंववोध्यं पापिनांप्रायश्चित्तोन्मुखत्वायजन्मांतरजा
विनः कर्मविपाकाः कतिविड्यंते अज्ञानतोवहृदा अशूकराणां क्रमेणानेति सुरायः स्वरयुक्तसंवेराः
नांस्वरास्तेयीविट् जातजन्मकृमिकीटपतंगत्वंवगुरुतल्यस्तरागुल्मलतात्वंक्रमाद्यातिज्ञानतोवहृदा अशू
करवोष्टगोजाविष्टगयक्तिचंडालयुक्तसानां योनिर्येति सुरायोविट्किमिकीटपतंगयक्तिहिंस्रत्ववतांस्वरा
स्तेयीउर्गानांनक्तकलासतिरश्वापशुतारिवहिंस्राणांपिशानानां वसरुस्त्रशस्तीयानिगुरुतल्यगस्तरागु
ल्मलतानांक्रयादानीकूरकर्मणांचतसंयोगीवतद्वत्ततोमनुष्यजन्मनिबल्लहृक्तयीस्तरायः कृष्मदंतकः
। स्वरास्तेयीकुनखानुर्यः कुष्ठापंचमस्तद्वत्परस्त्रीयव्यसूरोनिर्जलारारोयेवहृदा कृतसः॥ अनाध्यायाध्याय
दुःप्रतिग्राहीव अन्नरत्नपोरुंरन् अजीर्णाद्याधिरतिदरिद्रोवाज्ञानेवदुपुल्लकानां चोरोमूकः। पत्रशाकयो

पा०
४

र्मपूरः। हेमरत्नानां हेमकाशीपत्नी अतिदरिद्रो वा। न्यासस्थानयसो धनश्चसुगंधानां दुंदुदरीधान्यानां मूषांकः
तिलानां तैलपायी कीटः परस्वहृतनानातिर्यकश्चकृतं रुविरश्ननूरत्वाश्चातिउः खीचयानं रुचुष्यः फ
लंकपिः जलं जलप्लवः पतंगः पक्षी मत्स्यो वाक्तीरं काको वलाको वा गृहोपस्करं गृहहारी कीटः मधुदशः
कीटो वामांसं गृध्रः गंगो धासर्पे वा अग्निं वकः वस्त्रं कुक्षीपतंगो वारसंश्चालवरां वारि कीटः जैजसं मंडली
गोदेव वास्त्राणां स्वपांडुरोगी न्यासं काराः शय्यां क्षपरा वः। शंखं उक्ते वा कया ली। दीपं कौशिकः स्नेहं क
पीयशं परेष्वथः यद्यद्भरति तत्तत्प्रकारः प्राणी तत्तद्विकले वामवति वास्त्राणी गोनिर्वीजी मातरं स्नुषां वा ग
हनं वा तद्वृषाः वांडां लीपुत्कं सीवा जगराय वज्रितं मरुपिशाचः शुंदी दीर्घ कीटः सवर्णादरिद्रः। रा
जस्त्रियं नृपुंसकः पिशुनो उर्गंधिनासिकः स्रवको उर्गंधासः देववास्त्राणां कोशकः खलतिः गरदाग्निः
दाबुन्मत्तौ गुरुत्यतिहंता ज्यस्मारी धर्मपत्नीत्यक्ताऽन्यत्रः शब्दे वेधी प्राणी कुंडाशी भग्नकृकः। स्त्रीपराय
जीवी घंठः कौमारदारत्या गीदुर्भगः। मिथै काशीवानरो चातगुल्मी चश्च न ह्यनक्ती गंडमाला कूरकर्मराः

राम०
४

सचः। मित्रधुक ह्यपीमानपित्रोराजोशौडिकोऽनृतवाकसवलद्रीः कूटसाक्षात्सन्नजंघाचरणाः विवाह
विघ्नकर्तादित्रोष्ठ। विद्यावगोराणादिन्नरुतः वतुष्यप्येतिरामूत्रोत्सर्गामूत्रकृद्। कन्यादूषकः घंठः ईर्ष्या
लुर्मशकः पित्राविवदमानोऽप्यस्मारीविद्याविक्रयापुरुषमृगः वेदविक्रयादीपीवहुमाजकोजलध्रुवः या
ज्ययाजकोवराहः अग्निमंत्रितजोजीवायसः इतस्ततोऽशूनमार्जारः कक्तवनदाहीरवद्योतः। दारकावाः
र्योमुखदुर्गंधिः पर्युषिताशीकिमिः। अदत्तादायावलीवर्द्धः। मत्सरीत्रमरः व्यग्युत्सादीमंडलकुशी। शूः
द्राचार्यः श्वपापः वारुषिकेगाहीनः अपरायविक्रयीगृधः राजाक्रोशकोगर्दनः अग्रध्यायाध्यायीश
गातः मत्स्यवधीगर्मवासा आचार्यचार्याजगंदरी नृतकाध्यायकोऽशरीरगीतार्थेभूत्रायुत्सर्जकश्चेतिश्र
यत्रविस्तरः अथवहममारायापश्चित्तरूपत्रतेलेच्छूदिनिर्णयः दिवाविलंघ्यसार्द्धघहराः अंतरेपरि
मितजोजनंनक्तवतंतदशकौरत्तिकाद्वयपरिमितरूप्यमाषकदानंतदजावेतन्मूल्यादिवारात्रममोज
नमुपवासः तदशकौरत्तिकाद्वयपरिमितरूप्यमाषकत्रयदानं एकविप्रजोजनंसहस्रगायत्रीजपोवाद्वादशपारायामावा

प्रा०
५

आद्येत्याद्यमुकगोत्रमुकशर्मापतिवधजन्यपापकृत्यकामोनक्तंकरिष्येतदशक्तौपुतिनिधिरुपशंसु
य्यमायकं चंदेवतममुकनामगोत्रायविषयायोरुदेरतिइदंमूल्यंविष्णुदेवतमितिवासंकल्प्यदानंवि
प्रसंग्यदव्यमासुसंयोज्यार्चितंदद्यात्प्राजायत्यंतुअहंसायंअहंयातअहमयादयाचितंअहंपरंतु
नाश्चीयादितिमायंद्वविंशतिर्नासापानःषड्विंशतिस्तथाश्रयाचितेचतुविंशतिःसायंद्वप्रातःपंचद
शेतिवाग्रासाःकुक्कुटंउग्रमारोगायावाचामुरंयश्चविशेत्अत्रशक्त्याव्यवस्थाउग्रवासोपिफलादिदाः
राकार्यः॥अथैतान्यवतप्रातिश्रयोमूलसलंययः॥रुविर्वाहाराकाम्यावगुरोर्वचनमौषधमित्युक्तेः
परंतुयमित्तंवेतिगौडाःइदमपिनेत्यधरेयद्वाक्रमैरौकमक्तनक्तायाचितोपवासाःएवंत्रिरावृत्तिःइदंय
उग्रवाससमं।तदशक्तौयपस्विनीधेनुदानंतदभावेनमूल्यंमूल्यंतुगवामभावेनिष्कंस्यात्तदध्वंयादएव
चेतिसुवर्णास्वतुष्टयसमतोलितंरुप्यंनिष्कं।रुप्यपरिमारोशतियाज्ञवल्क्यादधेनुःपंचत्रिराद्यानामध्याः
नात्रिपुरारिाकाकार्षाण्येसुवर्णाश्चत्वारिणिरौकमल्यादिहरिदाराण्यकोर्त्तिर्त्तिषर्त्तिश्चमतेपंचः

राम०
५

त्रिःपुरारौशितिशेषः पुराराश्चषोडशमाषावद्विन्नं रजतं रत्निकाख्यां गुजापरिमितः कृष्णमलः तद्वयं रूप्यमा
षकं यराषेडशकमपि पुराराः पुराराएव कार्षायराशश्च न कर्षिकशब्देन बोध्यते पराश्चाशीतिरत्निकाय
रिमितं ताघमशीतिर्वराट्कावानाम्नायराएव कर्षः रौप्यः पुरारोदक्षिरास्यां पुरोः पूर्वस्यामिति व्यवस्थाः
द्वेषेष्टकार्षायरादेयाः पंचेति श्रुत्या शिः केवलं गौमूल्यं तु पुरारात्रयमुत्तमः यत्तुः द्वाविंशत्यरा मध्यम
ः एकपुरारोऽधमश्मिगौडाः दशकार्षायराधेनोरश्वेयं च दशैव तु द्वाविंशत्यरा कागावोऽथष्टावन्सुहि
स्मृता इति यायश्चिन्नातिरिक्तदक्षिराया संगे धनवतो बोध्या प्रसंगा स्वर्गामानव्यवस्थापुच्यते गुजापरिमि
तकृष्णमलपंचकं स्वर्गामाषः तेषां उशाक्तशब्देन सुवर्गाशब्देन कर्षशब्देन विस्तशब्देन बोध्यं ते सुवर्गाः श्रुत्वा
रपलं निष्कश्च दशपलानि धरां इति मनुस्मृतौ साष्टशते सुवर्गानां हेमपुरोऽधरोपलेदीनारेपि च निष्कोः
स्त्रीत्यपरः दीनारो मोरुरदतिप्रसिद्धः राजतः पुरारो धरा इत्युच्यते दशरूप्य धरा राराजतः शतमानः स्व
र्गापलशतं चारः चारविंशतिकं तुलायाचितो दशचारः स एव शाकट इत्यलं धेनुमूल्यं च धेनुधान्यवः

प्रा०
६

स्वस्वर्गादिवाद्यद्यत्तुगापत्रयुतजपोवाह्यदुस्थानो गायत्र्याद्वादशाधिकसहस्रसंख्याकः समितद्युतरु
विर्धान्यानामन्यनघस्यहोमोवातिलहोमस्तुसरुस्वयेवेतिकेविनृद्युताहुतिशतद्वयंप्राजापत्यप्रत्याघाय
तिवतुः संहितापारायरां वाप्राणायामशतद्वयं वाद्वादशविष्यभोजनं वा अतिधनवतः षष्टिः एकोयवासपू
र्वकं द्वादशतिलुपात्रदानं वा शिरःशोषणपूर्वकं द्वादशसांगानिस्तानानि वा। प्राजापत्यमेव क्तुः पादोनक्तु
द्वं नुद्वं पातद्वं सायं द्युहमघादपावितं द्युहमुपवास इति अत्र वतुः पराधिक कार्वायराद्वयमशक्तौ दे
यम्। एकनुक्तायाचितोपवासपादैरेतदिति स्मृत्यर्थसारे क्तुद्वं नु। सायंप्रातस्तथैवैकं दिनद्वयमपाः
चितं। घुरुमुपवासः अथाचितोपवासपाद्याभ्यामेतदिति स्मृतिसारे इदं सार्द्धं कार्वायरासममिति गौडा
ः। पादद्वं नु एकैकं दिनक्रमेण वतुष्वयं इदं द्वादशायरासमं इदमेव शिशुक्तुद्वं विप्रादिवर्गान् क्रमेण
उपवासत्रयापावितत्रयनक्तत्रयैकमक्तत्रयरुपाः पादद्वं इति श्रापसं वः अयमेवातिक्तुः स्यात्प्राणि
पूरात्रभोजने अयंप्राजापत्यः अत्रेषु नक्तादिषु भोजनानि शुभाणि पूरात्रनान्वारुमेकैकानां सौम्यादि

राम०
६

नत्रयमुपवासः नक्षत्रनिमनुः अत्रप्राजापत्यत्रयमिति चतुर्विंशनिमते कृच्छ्रति कृच्छ्रः ययसादिवसानेक
विंशतिः ययोऽत्रजलंतत्रसायंपानमर्ध्यादेषुपेयं ॥ द्विगुरोऽति कृच्छ्र एवं कृच्छ्रति कृच्छ्र इति यमः तेनायं
दृष्ट्याजापत्यसमः तत्तत्कृच्छ्रं वरविमोजलक्षीरघृतानितानप्रतिग्रहं पिबेत्सं स ह त्वापीसमाहितः उहमे
नोदकात्रिगतिवाप्यस्यपानमुस्मानिलयानं एतच्चगात्रयूरारामात्रपर्यंतं ॥ उहमेदगीरादातत्रषट्पलमंबु
त्रिपलं क्षीरं एकपलं घृतं एष एव शीतैः शीतकृच्छ्रः अत्रधेनुत्रयमिति षट्त्रिंशन्मते अति कृच्छ्रतत्तः
कृच्छ्रयोर्धेनुद्वयमित्यपारकं भवेदेवौ ॥ पादोनधेनुचतुष्टयमिति शूलपाणिः तत्तत्क्षीरघृतांबूनामैकैकं
प्रत्यहं पिबेत् एकरात्रोपवासश्चतुस्रकृच्छ्रमुदाहृत इत्यपरस्तमकृच्छ्रः अत्रैकाधेनुः ॥ परी कृच्छ्रस्तु यरो
उंवरराजीवविस्वयत्रकुशोदकैः प्रत्येकं प्रप्राज्यतैः परी कृच्छ्रमुदाहृतः एषां क्वाथोदकैरित्यर्थः परी
ः पलाशः राजीवं पप्रश्नायं सांद्वापवासद्वयतुल्यः तिरात्रैरौतानिसमस्ता न्युपयुक्ता निर्यो कृच्छ्रः तिरा
त्रोपवासीते पलाशादियं च क्वाथोदकपावकपानमपरः पूरी कृच्छ्रः ॥ चतुर्दश्यामुयोष्यापरेषुः पूरी

प्रा०
७

मायापंचगव्यापानं ब्रह्म कूर्चः गोमूत्रं कृद्ध वराणायाः श्वेतायाश्चैव गोमयं पयश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया गृहः
स्वतेदधि॥ कपिलपाद्युतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा मूत्रमेकपलं दद्यात्स्वंगुष्टा धेनुगोमयं क्षीरं समप
लं दद्यात्स्वदधि त्रिपलमुच्यते घृतमेकपलं दद्यात्पलमेकं कुशोदकं इति पंचगव्यस्वरूपं॥ एतन्त्यानं च ज्ञे
जतस्थाने॥ अत्रार्धाधेनुः॥ अत्र होमोप्यस्ति॥ पंचगव्यस्य हेमश्च॥ मध्यमपलाशपत्रे रापययेत्त्रे रास्वर्णा
पत्रे राताम्रपात्रे राब्राह्म्यतीर्थे न वा एतत्सीतपत्रे ददति स्मृत्त्यर्थं सरिपरा कस्तुष्ठा दृशा होरात्रोपवास
ः॥ अत्र पंचधेनव इति शूलपाणि॥ द्वे इत्यपरार्कं न वदेवौ॥ तिस्र इति षट्त्रिंशन्मतं॥ सौम्य कृद्धस्तुपि
रापाका वामतक्रां बुसक्तं नां प्रतिवासरं एकरात्रोपवासश्च सौम्यः कृद्धो ज्यमुच्यते॥ षष्ठे रुत्युपवासः॥ पि
रापाकं तिलपिंडी॥ अत्राम्य श्रोदनस्त्रावः॥ अत्रैकाधेनुरिति केचित्॥ अर्द्धाधित्वा॥ पिरापाकं सक्तं वस
क्तं चतुर्थे रुत्युपवासः॥ वासौ वैदिकि रां दद्यादित्यपरः सौम्य कृद्धः॥ अत्रो न यत्रापि पिरायात्रा मात्रति
वार्हृक्तं मं पिरापाकादिग्राह्यं॥ पिरापाकादीनां पंचानां प्रत्येकं त्रिरात्रोपयोगा न्यासे पंचदशारि कस्तु

राम०
७

लायुतषः पिरायाकादांनां पंचानामैकैकदिनोपयोगोत्तरं त्रिरात्रमुपवासोऽष्टदिनसाध्यस्तु लायुतषः। एवं
पंचानां एकैकस्य अरुजो जने अरुद्धयं वायुनक्तरो वैकविंशतिरात्रसाध्यः॥ मासं परिमितसंस्कृतकया
निवारणात्कृच्छ्रः अहं पिवेत्तु गोमूत्रं अहं वै गोमयं पिवेत्। अहं यावकमेव स्त्रीकृच्छ्रः॥ यवानामासुसाधिता
नां संप्ररात्रं पक्षं मासं वा प्राशनं यावकं कृच्छ्रः अनशनं जलमध्यस्थं अहोरात्रे क्तिपेदेव जलकृच्छ्रः॥ उदक
संक्रान्तां मासां व्यवहारेणापरः सः॥ विलैर्वामलैर्वापि समाक्षेप्य वा शुभैः॥ मासेन लोके श्रीकृच्छ्रः क
थ्यते द्विजघ्नमैः॥ गोमूत्रपक्वपावकयाने एकोक्त्रारव्यः कृच्छ्रः॥ इमुक्ता कृच्छ्रः॥ अथ सांतपना निर
र्वेषुः पंचगव्यमात्राहारः परेषु रूपवसेत्। एतदशक्तौ एकः पुराणाः। एतदेव अहं न्यस्तं यति सांतप
नं स्मृतं॥ अत्रापि होमः॥ एते पंचगव्योपवासाः॥ एवं च षडरुसाध्यमेतत्॥ गोमूत्रगोमयक्षरीरदधिस
र्पिः कुशोदकानि क्रमेण एकैकं प्रत्यहं पीत्वा एकरात्रोपवासं न संप्राप्नुयात् साध्यो महासांतपनः अत्र धेनुः
द्वयम्। इतरेषु प्रागुक्तसांतपनेषु सार्धं तिष्यत्त्रिंशन्मते नृक्तं प्रथममुपवासस्ततः क्रमेण तत्तत्प्रत्यहं

या०
८

मिति प्राच्याः॥ गोमूत्रगोमयदधित्तीरसर्पिषां क्रमैरौकैकस्य अरुमुपयोगेयां वटशालिकंतत्॥ घस्मामैकैक
मेतेषां त्रिरात्रमुपयोजयेत्॥ अरुं चोपवसेदत्यमित्यकं विंशतिरात्रसाध्यं षट्त्वं कुशोदकसाहित्येन॥ एतान्ये
वतुषाणानि एकैकं तु अरुं अरुं॥ अतिसंतपनं ह्येतत् इति द्वादशरात्रसाध्यम् इति संतपनानि अथवा त्रापरा
नि एकैकं ह्नासोपेत्यं उं कृष्णेशुक्ले च वर्द्धयेत् उपस्थं शिषवरां मेतच्चापरां स्मृतं कृष्णमतिपद्यस्यारंभः ता
मारच्यैकैकैरुसित्वा वरुदं श्यामे ह्यसित्वा अमायामुपोष्य पुनः शुक्लप्रतियदामारच्य पूरिमांतपावर्द्धये
त्॥ ग्वासश्च मयूरां उपमाराः॥ आर्द्रामलकप्रमारोवा इदं यिषीलिकामध्या एवमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्य
वमध्यकिशुक्लपक्तादिनियतं चरेच्चापरां नूनं अत्र शुक्लप्रतियदादिना सवृद्धिः पूरिमांतं॥ चतुर्तो
ह्नासोमांतः अन्नयोरष्टधेनवः॥ घृषनसहितौ गोश्चात्र वृत्तिर्गा॥ सार्द्धसप्तधेनव इति श्लक्ष्णशः॥ इदं वा
तिघनिनः॥ प्राजायसत्रयमन्यसेत्येके॥ अत्रैकादशिवनलोपो न दोषावरुः॥ अष्टावष्टौ समश्रीयात्तृपि
उन्मध्यं दिनस्थितः॥ नियतात्मारुविष्या शीयति चां द्रायरां स्मृतं॥ मासमिति शेषः॥ यतिवा द्रायरां प्रजा

राम
८

पत्तचतुष्टयसममिति वृद्धिः चतुरः प्रातरश्रायात् पिंडाच्चिः समाहितः ॥ चतुरोऽस्तमिते स्तरेपिशिशु
चांद्रायरां स्मृतां मांतीस्त्रिंशं तसमश्रामात्रियता सादृष्टवतः ॥ रुविष्यान्नस्यैवमासं ऋषिर्वाद्रायरां स्मृतं
अनुपदेतोक्ता च्याकिं विदधिकदिगुरां मेतत् ॥ अनुपदेत्तस्योपादानं चतुष्टयधेनुदानमिति श्रुत्वाणिः
पञ्च ऋषिवां द्रापरोपिता वदेवत्युक्तं ॥ पञ्चान्यैर्धेतुत्रयमित्युक्तं तत्रोपयन्ति श्रित्यागो ह्यीरं सप्रात्रंतुयिवे ॥
स्तनचतुष्टयात् ॥ स्तनत्रयात् सप्रात्रं सप्रात्रं स्तनद्वयात् ॥ स्तनात्रेव षट्त्रात्रं त्रिरात्रमित्युक्तं भवेत् ॥ एतः
तोमायनं नाम वतं कल्मषनाशनमिति ॥ प्रतिदिनं सस्यान्नियमानादरेण मासमात्रं चत्वारिंशदधिकशतः
द्वयपासानां पंचविंशत्यधिकशतद्वयपासानां वा शोनेपि चांद्रायरात् ॥ आद्यद्वयातिरिक्तं चांद्रायराणां
दिनांतरेष्वारं नो न प्रतिपद्येवेति नियमः ॥ इति चांद्रायराणि पंचगव्यप्रमारांतूक्तं ॥ गोशक्कदिगुरां मूत्रं
घृतं विंशच्चतुर्गुरां क्षीरमष्टगुरां पोक्तं पंचगव्ये तद्वा दधाति तथा ज्वगुमितिया व्याः ॥ गोमूत्रमाषकारस्य
ह्येगोमयस्य तुषोऽशः ॥ क्षीरस्य द्वादशयोक्ता दधयं च दशास्तथा ॥ कुशोदकसाहित्यं चात्रेयमेदधियदश

प्रा०
२

माषकाः॥कुशोदकेतदधतेतिस्मृत्यर्थसारे।ताम्रवर्णायागोमूत्रंश्वेतायागोमयं॥धातायाःक्षीरं॥नीलायाद
धिकाक्तस्मोपाःसर्पिः॥रितिचतस्रपरावेनाहृत्यतेनैवोत्थाप्यतेनैवसमालोप्यतेनैवपिबेत्॥वत्पमारोषुप्राय
श्चित्तेषुसामान्यतेवतशरीरोगोमूत्रयावर्कसारत्वपरःदिनरात्रिशब्दौतद्वचनावेव॥उपवाससमन्निहोरेत्
होरात्रववनः।अरुःशब्दश्चाहोरात्रपरश्चित्कविद्भ्येववस्थोक्तामासोयवासयेयंचदशप्राजापत्यानिः
॥कृच्छ्रंस्त्रिंशद्वेनुसमम्॥गोमूत्रपाचितयावकस्यमासंपानेद्वादशप्राजापत्यानिपाकोत्तरमीषहोम
त्रयुक्तंकृच्छ्रद्वयसमम्॥सार्द्धंकृच्छ्रद्वयसममित्यन्येस्त्रिंशवैक्तेर्दशोपवासास्तत्रकृच्छ्रचतुष्टयम्॥उपः
वासस्थानेएकविप्रजोजनं॥शक्तौदौ॥गायत्रीसरुस्वजपः॥द्वादशप्राणायामावा॥द्वादशवार्षिकाः
दिषुद्वादशदिनैरेकैकप्राजापत्यकल्पना॥अतएवचतुर्विंशतिमते।कृत्वावर्कवत्सरुत्यायाःषड्वे
कृच्छ्रमावरेत्।प्रत्याम्नायोगवांदेयःसाशीतिर्धनिनांशतंतथाउष्टादशलक्ताणिगायत्रीवाजपेयद्वय
इतिगायत्र्यास्तुजयेत्कोटिं ब्रह्मरुत्यांजपोरुतातितुष्टारशास्त्रसमकल्पेनतुष्ट्याम्नायइतिबोध्यं॥त्रैमा

राम०
२

सिकेसार्द्धसत्ययाजापत्यानिमासिकेतेसार्द्धयाजापत्यद्वयं॥ यकादशगोदानसहितत्रिंशो
पवासात्मकगोवधवृत्तेसार्द्धकादशमासंपयोवतं॥ सार्द्धयाजापत्यद्वयंमासंपयवागव्य चमेवा॥ षडुः
पषासोप्येकेयाजापत्यं॥ त्रैमासिकगोवधवृत्तेसार्द्धसप्तरतिस्मृत्यर्थसारे॥ त्रैमासिकगोवधवृत्तेनवापो
यसक्तमासिकवृत्तेसार्द्धसप्तेतिस्मृत्यर्थसारे॥ त्रैमासिकगोवधयोगोऽश्वरोक्तमासिकवृत्तेत्रीणि॥ तत्सम
मेकंयांदायरांवेतिमिताह्वरावतशतृश्चसामायतोपावकयानवचनः॥ पत्तुवृत्तवधोक्तकादशवार्षिके
शीत्युन्नरशतधेनवः॥ तावंतिषाजापत्यानिवेतिषायाः॥ ननुषागुक्तचतुर्विंशतिमतविरुद्धमित्येकेतत्र
गवामित्युक्तेर्धनिनामित्युक्तेश्च अन्येषां सवत्सधेनववोविवाइतितत्त्वं इत्यपरेऽप्यहद्व्युस्थानेतीर्थप्र
ज्याम्रायाउच्यंतेजागीरथ्याषष्टियोजनगानस्यषड्वृद्धसमम्॥ अत्रयात्रायाजनवृद्धौयोजनस्यार्द्धवृ
द्धवृद्धिः॥ एकयोजनगतस्यमध्येपर्वतादिव्यवधानेकद्वयं॥ तृतीयांशाधिकंक्रोशादागतस्यजागीरः
थ्याविध्युक्तस्त्रानेएकः॥ द्वद्वयः॥ प्रयोगेद्विगुणं॥ गंगाद्वारेगंगासागरसंगमेवैवंवारारास्याप्रगणितं॥

या०
१०

तस्यामहापातकं न प्रविशति॥ सर्वत्र पात्रादेशान्तरे जायायाव विशेषमहापर्वतव्यवधाने द्वादशाष्टचतुर्यो
जनन्यूनं। षट्चतुर्द्वियोजननूनं वा॥ विंशतियोजनागतस्य यमुना सरस्वत्योरक्षसमम। द्वात्रसममित्यन्ये म
थुराद्वारावत्योर्द्विगुरां। दृषद्वतीशतदुःविपाशावितस्ता। शरावतीमहमृधामधुमतापयस्विन्यादिषु त्रिं
शद्योजनागतस्याहं॥ पंचदशयोजनामतस्येत्यन्ये च रमा गावे त्रवती शरयू गोमती देविका कौशिकी मंदकि
नी पुनः पुना पूर्णा पुराया वाकुदासरागी गंडुकादिदेवनदीषु पंचदशमोजनागतस्य षोडशक्षरिणा॥ विंशद्यो
जनागतस्येत्यन्ये परस्परसंगमे द्विगुरां। त्रिगुरामित्यन्ये अग्न्यासु समुद्रगासु जावद्योजनागतस्य षट्क्ष
महानदेषु नद्यंदू। शोभानदे गंगादि। पुष्करं प्रयागसमं। संनिहित्यां च॥ नर्मदायां चतुर्विंशतियोजनादागत
स्य चतुर्विंशतिक्वद्वे कुन्जिकायां द्विगुरां। शुकतीर्थे चतुर्गुरां नर्मदावत्ताप्यां॥ संगमे द्विगुरां गोदावर्म
ष्टियोजनागतस्य अहं॥ वंजाप्रणितायो नर्मदावत्पूर्णायां जनेऽर्धक्षदुः। क्षमेवराणीतुंगजशयोः प्रति
योजनं द्वंद्वं पंपायां द्विगुरां हरिहरे त्रिगुरां कुल्यास्त्रिपलदाः। अत्यनघः क्षदुदाः। नदीषु क्षदुः॥

राम०
१०

द्विक्तद्वयः॥ महानद्यस्त्रिद्वयः॥ सर्वत्रतीर्थपुराणक्तेत्रादौ योजनसंख्यायां द्वयसंख्या॥ एकयोजनादिषु
योजनांताः स्ववन्तः कुल्याः॥ द्वादशयोजनागात्रत्यनद्यः॥ तदधिकगामहानद्यः॥ समुद्रगाश्च॥ उप
वाससहितं नदीस्नानं द्वयसंयोजनादवागपि॥ शुनीगर्दभीचांडा लीशुद्राकाष्ठादिनद्यं पापनयश्च
वर्ज्याः सर्वत्रा समुद्रस्नानं दर्शकार्यं॥ देवतासमीपसरिन्नदीसंगमेषु सदा कार्यं समुद्रस्नानं पंचदशः
योजनागतस्य पंचदशकद्वयं॥ इत्यादि स्मृत्यर्थसौरे विस्तरः॥ परार्थगता तीर्थेषु उशोशलज्जेते॥ प्र
संगेन गत्वा उर्ध्वफलं॥ अनुषंगे गतीर्थं प्राप्य स्नाने स्नानफलमेव न यात्राफलं॥ पितामहः आतृमातामहः
पितृव्यमातुलश्च शूरयोषकार्थदगुर्वार्थे पाध्यापतत्यत्नीमातृषष्टिपितृष्वर्थे स्नावास्वयमष्टमां
शलज्जेते पितृवार्थं कुर्वन् युत्र श्वतुर्थीशं॥ दंपती च सपत्यश्च लज्जेते द्विमिथः फलं॥ अर्थिना वनफलानाः
सः॥ कर्कदौ मासद्वये रजस्वलानद्यः॥ तास्वपि गोमती चंदनागासिंधुनर्मदाशायूश्च त्रिरात्रमवापी कू
पादिषु स्थितपुराणोदकेषु त्रिरात्रं॥ सरस्वती गंगायमुनादयः न कदापि रजसलाः॥ अत्र वृतांग श्रुताः

या०
११

धर्माः यमानि नियमाश्च॥ वस्त्रवर्णदया क्तान्तिर्दानं सत्यमकौटिल्यमहिंसास्तेयमाधुर्यदमश्चेति दशयमाः
स्नानमौनोपवासं ज्यास्वाध्यायोपस्थनियमरुग्रशुश्रूषाशौचाक्रोधापमादताश्चिन्तिनियमादशाश्च यथा
यश्चित्पूर्वार्हकृत्या॥ केशान्नखान्वाप्यस्नानाष्टतंप्राशयपदोषेण हाद्वहिर्वतकालसंख्यो ह्येव पूर्वकं सं
कल्पः कार्यः॥ वापनं च मरुपातको गोवधातिरिक्ते विद्वद्विप्रनृपसधवास्त्रीणां नास्ति॥ तत्र सधवानां सर्वाः
केशान्समुद्धृत्य गुलं देदनं प्रवततर्तार्थे षण्मासा मेवेमेव॥ अथ धवानां तु सर्ववपनं॥ केशधारो घ्रायातु
द्विगुणावतं कार्यं॥ तत्र दक्षिणापि द्विगुणा॥ वपनं च दिनत्रयसाध्यावते नखवेदेदनमात्रं॥ षष्ठ्यदिनसांध्यं
श्रुणोपि॥ नवदिनसांध्यं शिखावर्जं॥ तद्दूर्ध्वं स शिखं॥ त्रिषष्ठ्यदिनयोः स्त्रीणां नैव तत्॥ धेनुषनादावप्येवाः
अस्य नैमिन्निन्वात्सदा बद्धशिखेनेत्यनेन न विरोधः॥ पायश्चित्तं चाष्टमीवतुर्दशोर्निकार्यम्॥ चतुर्दश्यं
संकल्प्यामायां कार्यमिति शिष्टाचारः॥ तत्र पापं द्विविधं रक्षस्य प्रकाशं च॥ कर्तव्यतिरिक्तैरज्ञातदोषार
स्य॥ अवीर्यकादिषु विंशतिपारायामाः॥ उपपातके जादृशिशतं॥ व्यनुपातके द्विशतं॥ अतिपातकेः

राम०
११

त्रिशतं॥महापातकेवतुःशतं॥सर्वत्राभ्यासेद्विगुणं॥मत्यात्रिगुणं॥मत्याभ्यासेवतुर्गुणं॥यद्वा॥गायत्र्या
लक्तनयोमहापापोतदर्धाधेयकीराकेषु॥अन्यान्यपिरहस्यप्रायश्चित्तानिनिबन्धेभ्योग्राह्याणि॥अविद्धा
नमुरवांतरेणाव्याजात्प्रायश्चित्तंज्ञात्वारुश्वरेत्॥विद्धांस्तुस्वयमेव॥दशलक्तगायत्रीजयःसर्वप्रायश्चि
त्तं॥सर्वेषामेवपापानांसंकरेसमुपस्थिते॥शतंसहस्रमभ्यस्ताऊायत्रीयावनंमरुदितिस्मरणात्तन्ममा
दृष्टेनोभस्मशयनोरुज्जायासर्वपापान्मुच्येत॥सवैकादशं॥अत्रसर्वशब्देनमहापापव्यतिरिक्तंग्राह्यं
शतिकेचित्महापापान्यपिसर्वशब्देनेतिश्रुतं॥पुरुषसूक्तंयत्तुहंषेउशक्तेनयनमसिनश्उच्येत॥
अत्रारारविशेषानुक्तौपयःन्यनृतयः॥शिलोच्चपादयोमायादयश्चदेशकालौ॥अथअतिरिक्तेषुव्या
हृतिभिराचमनं॥एवंरव्यायनानुतायाध्ययनतयांस्यपिपापनाशकानि॥रव्यायनंसन्नासुपुराणस्थाने
षुवस्वपापकथनपूर्वकमात्यनिन्दनं॥अध्ययनंवेदस्यवेदोतादेभ्यः॥उपदिष्टप्रायश्चित्तेषुत्वेतदंगं
॥अन्यथातद्विधिरफलःस्यात्॥कृतेपापेनुतायोवैयस्यपुंसःप्रजायते॥प्रायश्चित्तंतुतस्योक्तंहरिसं

पा०
१२

स्वरगां परं ॥ पातनिशितघासंध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् ॥ नारायणमवाप्नोति सद्यः पापकृपं नर इति विश्वमु
पुराणोऽत्र केचित् ॥ अनेन च सर्वविधया यथाशाशो भवत्येव ॥ इह व्याख्यातव्यं नारायणतत्त्वतिथिसंगनिवारणा
यमन्नादिषा यश्चिन्नैरेव ॥ रागाद्वेगादिकलुषहृदयतया तत्रादिश्वसंतो जनाः यतिव्यवहार्यता सिद्धये
वात उपदेश इति पारुः गंगास्नानं सर्वविधसर्वयापनाशकं ॥ बांदाय रासहस्रतुक्तौ सर्वा शान्तिरार्था
निस्त्वस्ववैर्यस्वभावतः ॥ गंगायां यतिमुवंति सातु देवी न कुत्र विदिति पञ्चरेत्कायशोधनं पिवेद्यश्चापि
गंगां नः समो स्नाता न वा समो ॥ भवंति निर्विघाः सर्वा यथा तर्ह्यस्य दर्शनात् ॥ गंगाया दर्शनात् तद्वत्सर्वयापे
ः यमुद्यते इत्यादि पारुः नारतादिवचने न्यः ॥ नैवेतान्यर्था वादः ॥ स्नातयात्रे रागंगायां पापं ब्रह्मवधो नृ
वा ॥ दुराधर्षकं यतिचित्तयेद्यो वेदेदपि ॥ तस्या रुं प्रदेयापं कोटि ब्रह्मवधो नृवं ॥ स्तुतिवादमिमं मन्त्रा
कुं नीपाके पुजायते ॥ आकल्यं नरकं नुक्ता ततो जायेत गर्दभ इति न विष्य कैर्मिदि न्यः ॥ पापानां पापः
रुं त्रीत्वं स्वर्गमोक्तै करुतुना ॥ स्वभाव एव गंगाया शैत्यं शान्तरुचो यथा ॥ न गंगा सदृशं तीर्थं न देवः के

राम०
१२

शवात्परः॥ वाहरोऽन्यः परं नास्तीत्येवमाहुषितामरुः॥ सर्वकृतयुगेपुरांपत्रेतायापुष्करं स्मृतं॥ द्वापरे तु
कुरुते त्रैलोक्यं वैकेवलं॥ गंगा कलियुगे स्मृते तिपाठांतरं॥ यद्यकार्यं शतं कृत्वा कृतं गंगा वसे च न स
र्वतः तस्य गंगा नोदरुत्याग्नेरिवैधनमित्यादिवचना न्यनुसंधेयानि॥ कलियुगीयपायनाशसामर्थ्यं गंगा
या एव न पुष्करादीनां त्रेतादौ पापस्याल्यत्वात् तत्राशसामर्थ्यं तेषामपीति सर्वकृतयुग इत्यस्य तात्पर्यं॥ अथ
सर्वपायश्चित्तविधिः॥ तत्र मरुतातकादवाचीनेषु प्रतिनिमित्तं कर्तुं मशक्तौ सर्वपायश्चित्तं षड्भूतम्॥
अत्यंतगुरावतो विरक्तस्य अश्व्यासे द्विगुरां॥ मत्स्यात्रिगुराम्॥ मत्स्याश्वसे चतुर्गुरां॥ अत्यंतश्व्यासे नि
रंतराम्यासे वापंचगुरां॥ बहुकालाश्वसे षड्गुरां॥ उपपातकमारश्व्यावाचीनेषु पापेषु ज्ञानात्कृतेषु प्रति
निमित्तं कर्तुं मशक्तौ ध्वं सर्वपायश्चित्तं॥ अश्व्यासो दौषावत्॥ प्रकीर्णकेषु तादृशेषु तादृशस्य कृद्वा
ति कृद्वा चंद्रायणानि॥ जस्थाने द्वादशकाया निर्यंदोत्तमस्या॥ मध्यमस्य द्विगुरां॥ जंघनस्य त्रिगुरां॥
द्वादशाब्दं द्विगुरां मरुतातकावधिसकलपायपायश्चित्तविधिः॥ सर्वत्रानुक्तनिष्कृतौ चंद्रायणानि

प्रा०
१३

॥समस्तव्यस्तरोपेरायोपतयायोज्यानि॥कृद्देषुपापेषुउपवासत्रिराप्ताजापत्यानियोग्यतया॥अतिहृद्रे
षुद्वादशषट्त्रिंशत्पाराणायामाःतथास्त्राशद्दाराणाममत्रकास्ते॥पुरुषाहाररुतंकारप्रदाननिवा॥मौन
लोपेविष्मुस्मरणांअथप्रकाशेषूद्देशक्रमेणाप्रकीर्णकथापश्चिन्ताभुञ्जते॥खरोराउष्ट्रावापुक्तयान
मास्थाध्वंगतानमस्वायीनमसत्रत्रोक्तादिवास्वदारणामीसचैलस्तानपूर्वपाराणायामेनशुच्येत॥अ
मत्यास्त्रानमात्रं॥अन्यासेपाराणायामवतुष्टयं॥चतुरधिकाऽन्यासेएकउपवासः॥अत्यन्ताऽन्यासेत्रिरात्रं
॥साक्षात्तवदोपयुरोहिरोद्धिगुरांगुरंतत्कृत्यहीनपुरुषंप्रयोज्यदुं कृत्वाधूलवोदैर्विपनिर्जयवस्त्रे
रापिवाविप्रस्यकंठेबंधनेतरोनापिवातस्यताउनेगुर्वाधिकंशीघ्रंनत्वाविगतकोपादिकंकृत्वातत्तंभु
जीता॥उपवसेदितिस्मृत्यर्थसारे॥अन्यासेत्रिरात्रंगुरुअभिदेवविषाचार्यव्यातापितृनरेंद्राणांयतिष्ठा
वनेयतिवदनेआक्ताशेनेउतिक्रमेपैशुनेवाजिह्वांदेहेद्विरांपंदद्यात्॥एतदन्यासेसरुस्त्रयगायत्री
जपोवा॥अमतिपूर्वतुपाजापत्यंकृत्वास्वैलस्तानपूर्वकंगुरुप्रसादान्भूतोभवति॥एषामत्यदुःखक

राम०
१३

रिषसादनं॥ इदस्य विप्रतिक्रयादौ सप्रात्रमभोजनं॥ जत्रिपातिक्रमादौ त्वेक उपवासः॥ विप्रं हंतुं दंडो घ
मेकः॥ इदमेवावगूररां॥ निपातनतिक्छः॥ अतिरक्तसाचरोक्छातिक्छः॥ त्वचं अंगकर्त्तने पराक
शोके विस्तृतं दंडो घमनिपातनरुधिरसाविषु अर्धक्छक्छातिक्छः॥ अथेतु पादक्छार्धक्छातिक्छः॥
कामाकामभेदेन व्यवस्था॥ अंगद्वेदे दशांगोदानं॥ कामजो द्विगुरां॥ अत्र यद्यपि शोशितपातने निपातना
वंगारो अवावश्यकेतन्निमित्ते यायश्चित्ते पृथगभवतः॥ तयोस्तत्रावश्यं जावित्वेन तदर्थतरवर्त्तित्वात्
॥ यत्र पुनर्निमित्तानां तर्जवनि यमस्तत्र पृथा भवत्येव॥ यथा पर्वशिपरवर्त्तित्वात्॥ यत्र पुनर्निमित्तानां
नां तर्जवनि यमस्तत्र पृथा भवत्येव॥ यथा पर्वशिपरवर्त्तित्वात्॥ यत्र पुनर्निमित्तानां
स्य पादप्रहारे उभोयस्तात्वा प्रणित्युत्पादनं॥ पादेन स्य सतु प्रसादनमेव॥ विप्रस्य रुज्यं कृत्वा रास आदि
प्रयारां निर्दिता दानादानं कृत्वा कृच्छ्रां॥ सन्निधौ आसास्युवाग्नौ च वातस्य विरामूत्राद्युत्सोसि चै
लस्तान् पूर्वंगोस्पर्शः॥ मत्प्राप्तुं योष्यसैव लं स्नायात्॥ कामतो न्यासे उपवासत्रयं॥ इदमायः प्रः

पा०
१४

वहतेत्यस्यगायत्र्यावाजयश्च॥ अनापदित्रिषवराहानं॥ त्रिरघमर्षरां वोध्यं॥ अत्यंतान्यासेतयक
छं॥ उदकं विना मूत्राद्युत्सोप्येवमेव॥ इदं च मूत्रपुरीषोत्सर्गोक्तधर्मोपलक्षरां॥ निर्जलारण्योऽपि
त्वयोऽष्टैव शौचमवलसानेकुर्यान्॥ मूत्रादिवेगधाररांतुनकार्यम्॥ श्रौतस्मार्तकर्मलोपे उपवास
ः॥ इदं दिनत्रयातिक्रमे॥ अन्यथा गायत्र्या अष्टोत्तरशतं जपः॥ इदं चानुक्तं प्रायश्चित्तविशेषश्च तस्मिन्
त्युदितकर्मलोपे वोध्यं॥ विषवधयुक्तमृषाशयथ करोयावकेन वां द्रापरां॥ कृत्रियविषयतत्कर
शीपराकः॥ विशः प्राजापत्यं॥ शूद्रस्य त्रिंशदुदरुवत॥ सूर्योदये स्वस्थो मत्स्यासुपोऽह्निषु न्यावित्रीज
पन्नुपवसेत्॥ तस्मिन्मेषे सुप्रौरात्रैतिष्ठन् शवित्रीजपत्राघात्॥ जीर्णमलवद्धस्त्रधारणादिस्नानकवतलो
पेवोपवासोऽष्टशतजपोवा॥ पंचमरुपज्ञेयतमलोपेऽनानुरस्योपवासः॥ धनिनः कृष्णार्द्रं॥ अहिताः
ग्नेः पर्वण्युपस्थानलोपेऽनोपैवैवं॥ स्नानं विना भोजने एकः उपवासः॥ दिनं व्याप्य जपश्च॥ अमृतौ जा
र्याश्च गमने कृष्णार्द्रं॥ अकामतः प्रार्थयाम शतं॥ इदं चापर्वरासंनिहितस्यारोगिराएव वोऽश्या

राम०
१४

तुपर्वरापिगर्धेत्स्वार्थकोचादगम्येतिवदतांवरानां कृच्छ्रनवषट्त्रिरात्रारिः॥सर्ववर्गानियजा
पंत्यमेवेतिगौडाः॥त्यागानंतरं संग्रहे द्वायरां कृत्वा सकार्यः॥एकपंत्तुपविष्टानां स्तेहः
दिनाविषयदानेदापनेचप्राजापत्यां॥नदीसंक्रमरुर्तुश्रुकन्याविघ्नकरस्यवा॥समेविषमकर्तुश्चशुद्धे
वाद्रायरांस्मृतं॥संक्रमोवतरणमार्गः॥पूजादौमार्गादौसमेविषमकर्तृत्वं॥अत्रवाद्रायरां नैस्तत्रे
नेतिस्मृत्यर्थसारे॥पतितम्रेच्छादिनाशरोपरायवस्तुध्यानं॥नार्यान्नधनानां लाजस्यविघ्नकरोपत्ये
कंसेवत्सरवतं॥पञ्चोपवीतंविनाजोजनेनक्तं॥अबुधानेत्रिःमाराणामाःउपवासोमत्याजोजने॥उ
च्छिष्टानुमत्याजोजनंबुपानयोरप्येवंतंविनामत्याम्बुज्जादिकरोगोअपूजकरोअष्टशतगायत्रीजप
ः॥अकामतएषुक्रमेरात्रिषट्माराणामाः॥पद्यतिष्ठत्यनावांतोभुक्तवानासनान्ततः॥सद्यःस्नानं
प्रकुर्वीताअबुनिस्वयतिविंवदशनिमपितेजशतिमंत्रंजयेत्॥अशुद्धिद्वयस्यशवावृषारिणपादवा
धल्पकरोकामकृतेनिष्ठयोजनानृतवाकोवगायत्रीजपः॥अकामकृतेत्वाचमनोअत्यल्पेदक्षिः

राकारास्यशः॥ जलाभावेवा॥ शय्यारुठयाउकोपानदरोपितपादउभयोद्विष्टयेधकारस्थश्चउद्वेष्टाः
प्रहृष्टहोमहृष्टार्द्रहृष्ट॥ समित्युष्यकुशाग्न्यबुगंधाक्ततान्त्रपाणिभैक्ताज्यपारिदेवयूजानिरतानाम
निवादनेत्रिरात्रमुपवासः॥ एतैरन्यानिवादनैषामप्येवं॥ श्राद्धिकविद्येदेपि॥ वक्रुदिवसंतद्विद्येदे
द्विगुरां॥ निमंत्रितस्यान्यत्रजोजनेत्रिरात्रमकामतःसकृत्॥ निमंत्रितस्यजोजनाद्यदानेयतिवांदायरा
म॥ इन्द्रधनुःशालाग्र्योरन्यस्यप्रदर्शनेउपवासोधनुर्दंडश्चदक्षिणा॥ दंड्योत्सर्गैराजैकरात्रमुपवसे
त्॥ त्रिरात्रंपुरोहितः॥ शुद्धंउयदंडनेष्टदेपुरोहितः॥ त्रिरात्रंराजापादमतापनंकृत्वाकृत्वावहिनयाह
वः॥ कुशैःप्रपूज्यपादौतुदिनेमेकंगृहीतवेत्॥ नृमिकन्यानतेमासंगोमत्रयावकपानंदुःस्वमारिएद
रनिवसदृनहिरण्यदानं॥ यलाशकाषनिर्मितशयनासनयादुकाश्चारुह्यदिजस्यत्रिरात्रंयावकः
पानं॥ विप्रयोर्यिप्राग्योदयत्योर्णविप्रयोर्विप्रपिंडयोर्णवलीवर्दयोर्विष्मगरूडयोर्मध्यगमनेदिजस्य
सांतपनं॥ वेदाध्यापनहोमसात्रार्यगदेद्विवारुकालेष्वेषामंतरणमनेवांदायरांकुनरिवपूपावदं

तौषाजायन्तं कृत्वा दन्ताभरवां शोदरेयातां ॥ स्रज्यसुरोपघंडत्वापाणपरापणास्पंवत्सरं वतंतु कुर्यात्त एत
देवपूलप्रदवस्तुदे ॥ नार्थयान्नाव्यतिरेकेण सिंधुसौवारसौराष्टां गथाप्रसंतवासिनः ॥ अंगवंगकलिं
गोदानगत्वासंस्कारमर्हति एवमगधदेशेपि ॥ कर्मनाशाजलस्य शंकरतोयालंघनगंडकीवाहुतररोध
येवं नीलीवस्त्रादिधारो केशनिर्मितधारो दोषवासः ॥ यंचगव्यापानं हिरण्योदकपानंच परेषु ॥ नी
लामध्यागमेनेत्रयः पारणायामाः ॥ नीलीजयंतधावनेवस्त्रधारणवत्तारोमकूपेषु नीलीरजःपतनेनुव
र्त्तात्रयस्यापितप्रकृष्टं ॥ नीली विक्रीणानूपा लपनूतदृत्वा जीवं श्रूयंतति ॥ विरक्तश्चेत्त्रिभिः कृष्टैः श
द्योत्त नीली श्लेष्मोत्पन्नचुत्तौचांद्रं ॥ नीलामजाननो जाधयेवं ॥ नीली श्लेष्मो नीलमुन्याद्यद्वा दशा द्वाः
त्यरंशुद्योत्त ॥ नीली धृत्वा मैव्युने उत्पन्नार्जश्चुत्तौचांद्रं ॥ नीली धृत्वा मृतः षष्ठिवर्षाणि विष्टायाः
कृमिर्जवति ॥ विधवयानीलीधारोतः ऋतुर्नरकः ॥ नीली धीररापूर्वेदानेदानुर्भोक्तुश्च सातयनं नी
ली दारुचेदनेरुधिरदर्शनेवां द्रायरां ॥ स्त्रीधृताशयने नीली वाहस्यन उष्यति कं वलेपदस्त्रे ॥

श्री०

१५

१६

चनीलीसंगोनउष्यति॥अपान्तेयपंक्तिभोजनेउपवासःपरेयुःयंकाव्यं॥यत्पुर्वादिमेह आत्मनासकृ
शनेसूर्यविद्युगावयशेत्॥रुत्रिपैवैश्वर्योरभिवादेनेविषस्योपवासः॥शूद्राभिवादेनेत्रिरात्रंरुस्थ
स्यानापदिसिद्धान्नभिक्षाकरोदशरात्रं॥ज्वरद्वयसंवधिउपवासः॥आपदिअहं॥देवयुर्वाद्याभिमुख्ये
नष्ठावेनेजीवनाविरोधेनजिह्वादेहेतूरिरांपचयद्यात्॥यतिमावात्रमृत्तमपी॥युजितोस्मिताव॥दारिअ
क्रोधमात्सर्यादिभिर्नर्तुरतिक्रमेअतिकृच्छ्रायर्वर्णिमैथुनेसवैलस्तानं॥वाहुराभिर्मर्जनं॥आद्विदिः
नैमैथुनेउपवासएव॥स्वयत्यारजस्वलायांगत्वाउपवासत्रयपूर्वकंचतुर्थेद्युतपाशनांकामतश्चेत्सः
परात्रमुपवास॥अकामतोऽन्यासिकामतोऽन्यासेऽतिकृच्छ्रः॥कामतोत्यंतानवद्विनान्यासेनवमासि
कंचतं॥अत्रैवैवार्षिकमितिस्मृत्यर्थसारेयथमेदिपराकंदितोयेसांतपनंततीयेयाजायत्यं॥अकाम
तःप्रवृत्तस्यरेतःसेकात्याकृन्निवृत्तस्यसवैलस्तानं॥महाव्याहृतिहोमश्च॥षणमासोत्ररंगभिर्णागमने
येवंपदिनुस्त्रासंभोगमंतरेणाप्यकामतोहृच्छ्वरमधातुविपुर्गस्तदास्कचरेतोयमउद्यरेतापृथिवं

राम०

१५

पुनर्मौलित्यभिमतयेतरेतसासनयोऽनुवोश्चमध्यामुपकनिष्ठिकयास्मृशेत॥ कामतः प्राणाया
मत्रयसरितसरुखगापत्रीजपः॥ वनियत्योस्तुवांद्द्वयं॥ गृहस्यस्यपत्तपूर्वकंचरमधाधातुः
विसर्गेवारुणीभिर्मर्जनंरत्यधिकवित॥ स्वप्रेतुभिर्नमस्कारःसूर्यस्यगृहस्थेनकार्यः॥ नयोस्तुः
व्यधमर्षरात्रयं॥ वृक्षवारिरास्तुस्वप्रेतस्वलनेस्वात्वाउर्केसंपूज्यत्रिःपुनर्मौमित्युवजयेत्॥ नयेः
रोगेस्वप्रेगृहस्थादीनांस्वलनेश्चादित्यार्चनादियुर्ववत्तनैष्टिकवृक्षवारिरास्तुद्विगुणं॥ वमः
नेपंकगव्ययानेमांसमाषमसूरवमनेउपवासत्रयं॥ प्राणायामत्रयपूर्वकंस्तानं॥ घृतप्राशनं॥
गर्जाधानादिब्रूडाकराणांतसंस्कारेषुदिवास्वपन्नग्नस्त्रीदर्शननग्नस्वापश्मशानाक्रमणारुयाः
रोरुणायुज्यपूजातिक्रमाजीर्णाश्मश्रुकर्मउर्जनस्यशेषुस्तानं॥ कामतो नक्तजोजनं॥ गर्जाधानादि
ब्रूडाकराणांतसंस्कारेष्वेकैकलोघेयाद्वृद्धं॥ ब्रूडायाम्यर्द्धवृद्धं॥ अनापदिद्विगुणं॥ प्रायश्चिः
तौत्तरंसंस्कारकरांचागर्जाधानमात्राकररोगोदानपूर्वकंपुसवनाचरां॥ संवत्सरंनित्या

प्रा०
१७

क्रेपातिपातेतुषष्टियाजायत्यानि॥ अक्रोशानृतवदनयोरैकस्त्रयोवाउपवासाः। कामतोऽन्यास
तप्रकृष्टं। निषिद्धकाष्टदंतधावनेगोदर्शनं॥ गृहीतवतस्यप्रमादादिनाभंगोउपवासत्रयंपुनर्व
तग्रहणांवाविषस्याष्टवर्षपर्यंतस्तत्रवृत्त्याधनार्जनैवांदाभरां। वैश्यवृत्तौषणमास॥ शूद्रवृत्तौ
तुसकदेवपुनरुपनयनसहितंकृष्टं। शूद्रस्यद्विजकर्मकरोपेतत॥ तद्वनसागोत्तरमेवपायः
श्रितं। स्त्रीधनोपजीवनेस्त्रियैतद्वनंदत्वावांदायरां॥ जार्यायामुखैमेषुनेकं दुगोयुक्तयानस्यस्य
मेषुनेतदर्थं। अकामतोऽनन्यासेस्तानमात्रं। वलिकर्मशीपुष्टं न विरेख्योरन्यासेशिष्टकृष्टः।
अन्यत्रसानं देवागारशिलादिनास्वगृहकरोक्तं दुगुं प्रतिश्रुतवत्त्वकरोतत्यक्तदुसहि
तंवांदायरां॥ नोजनकालेपरिगृहीतमौन्यागेतदन्नत्यागः। अर्धचुक्तेऽन्नपात्रेराजलपानेप
शुवन्मुखेनजपानेचोपवासः। इष्टाष्टौत्तादिशुभाशुभमहाकर्मस्यऋत्विगाचार्यानांदादः
शक्तद्वयः। तदर्थंवासर्वपायश्रितं। आहोपवासादिनिषिद्धदिनेषुदंतधावनेगायत्र्याःशतः

राम०
१७

संपूजां वृषाणां कन्याया विवाहात्पूर्वजो दशनेन तथितान् दत्त नृणां पितृत्वात् संख्यगोदानं कृत्वा श
क्तैकैकांस्वर्गांश्च गादिगोदानविधिना दत्त्वा तत्राप्यशक्तैर्दक्षिणामन्नं विषेषु दत्त्वा त्रिदिनमुपोषि
तां चतुर्थरात्रौ गव्यं योमात्राहारां कन्यानि वृत्तजसंभूषितां दद्यात् उद्धोठा वृष्यां उमं वैघृतं जुहु
यात् विवाहकाले उयस्थिते पारवे विवाहे रजोदशने तु स्वाप पितृत्वा नायं जानेति नैत्रिरीयमंत्रा
दुत्वा विवाहं प्रवर्तयेत् ॥ सुरायस्य गंधमाघ्राय सोमपोवाहरो यमुनिमग्रस्त्री नृप्राणा यामान् विरघ
मर्षराजयं वा कृत्वा घृतप्राशनं कुर्यात् ॥ असोमयो जश्च उरस्यामंत्रकं प्राणा यामः मद्यपगंधेन दद्व
साकृत् सुराघ्रां सुरायान समवत् ॥ अमत्याघ्रां प्राणा यमास्त्रयः ॥ मद्यविरामूत्रकं वा न्यूतिगठनाम
न्यतमघ्रां त्रिप्राणा यामाः दशनेपि स्थशनेस्तानं घृतप्राशनं च ॥ सुरायस्य श्लानं पंचगव्यं च ॥ शव
घ्रां उष्टु त्रिः प्राणा यामाः ॥ असोमपस्यानश्च उरस्यामंत्रकं ॥ मद्यविरापूर्वाभिः संस्पृष्टे मुखमंडले म
त्रिका गोमयैः प्रक्षाल्य पंचगव्यं पिबेत् ॥ मदि राद्यैस्तैः स्पृष्ट्वा प्रतिगृह्य च स्वात्वा कुशां वुच्य हम् ॥ संक्रां

पा०
१८

त्यादिनिमित्तेष्वस्वात्वाभोजनेऽष्टसहस्रगायत्रीजपः। शूद्रादित्यर्शनिमित्तेतूपवासः। वडासादित्यः
र्शनिमित्तेतुकायंत्रिरात्रं। मत्याचारसकृत्॥ अष्टसहस्रगायत्रीजपः। कामकृतेसहस्रत्रयांयानेत्वेक
उपवासः॥ कामाभ्यासेरजकादित्यर्शनिमित्तेतदधौतस्येष्टस्यर्शनिमित्तेतूपवासः। नित्यस्नानमकृ
त्वाभुक्तौउपवासस्त्रिरात्रंवा। अमेधाद्यस्यस्यस्यर्शनेऽस्वात्वाभुक्तौगृहस्थादेस्त्रिरात्रं॥ वृत्तिनःका
यंचांदंवा॥ श्रवकाकादित्यर्शनिमित्तेमत्यात्रिरात्रंरुस्तस्थापितकवल्लादिभोजनेऽवाह्नरासमीपभो
जनेऽष्टपंचौचभोजनेपानेचामत्यानकं। मत्यातूपवासः। पंचगव्यंवा॥ आसनारुढ्यादेस्त्रिधाध्यातृ
तोपिवा। मुखेनधर्मितंभुक्त्वासांतपनं। आनाद्यभ्यजक्तरोऽष्टशतजपः। भोजनेतूपवासः। शतंजः
योगायश्वासानंवा। भोक्तुं कामस्यायोशानात्यश्वादव्यवहारात्पूर्वमूत्रपुरीषगमनेसर्वैलोवहिरा
पुवःषट्प्राणायामाश्च॥ भुंजानस्यमस्तकेविष्टादियत्तेऽन्नंन्यत्कानद्यांस्तात्वत्रिःप्राणायामाः॥
व्यासनारुढ्यादेनभोजनेवस्त्रैकदेशकृतात्रस्यभोजनेमुखेनधर्मितान्नादेश्चभोजनेत्वहोरात्रं॥ शू

राम०
१८

इह तेन योऽपि यातपनीयं वापि वेत्तस्योपवासपूर्वकं यंच गव्यपानं ॥ क्रतुश्च भोजने होरात्रयावकाहार
तायंच गव्यपानं वा पूर्वदिन शुक्लस्य वसने होरात्रये उपवासः यंच गव्यपानं वा घृतहीनाहुतिपचक भोज
नोत्तरं स घृत भोजनात्पानं न्यासे चोदायशां ॥ चंडालश्च पवत्तत्सूतवैदेहिकमागधः ॥ योगवाश्चाः
उलाद्याः ॥ विषायांश्च ज्ञातः प्रायः ॥ क्रतुसूयं जातः श्वपवः क्रत्रियायांश्च ज्ञातः क्रत्रा राजन्या
श्च द्रुमा मुत्तना उग्र ॥ विषायां वैश्या जातः सूजः ॥ विषायां वैश्या जातो मागधः ॥ वैश्यायां शूद्राः
जातो योगवः ॥ शौंडिकास्यश्च ॥ कायालेकनिर्जिकघातुक तु व्यकं त्यजाः ॥ अंत्यजाश्च व
र्मकारजकनठ वुरदु कैवर्त मिद भिक्षाः सप्र ॥ स्रुतिकासूयिकारजस्वलापति तशववारुक वंउ
देवलक विसृष्टाग्निश्चासूटयति ता निशस्त्रा अंत्यजवत् श्वविद्वारुखरोष्ट्राश्च पयदायाः श्वाः
दयः ॥ एषां मेव यंच माशति संज्ञा गोमांसं च क्रतुकोयस्तु विरुद्धवदु नाषते ॥ सर्वाचारविहीनश्च हे
छ इत्यभिधीयते स एव यवनदेशोऽवोपवनः ॥ तत्र भुक्ति समपे चंडालां त्यजादिदर्शने आव

प्रा०
१२

मनपूर्वकंपारायामत्रयं नोजनत्यागे सति॥ तदत्यागेनूयवासः॥ पंचगव्यपानं॥ मूत्राद्युत्सर्गानंनः
रशौचकरां विना नोजने त्रिरात्रं॥ यावक्कथानमुपवासोवा॥ जलयानेनूयवासः पंचगव्यंवा॥ मूत्रा
द्युत्सर्गविलायां नोजने पाने वा उपवासोवाहृतिभिः सर्पिषा उष्ट्रे त्तरशतहोमः॥ काजिकादिनाशो
वंकृत्वा नोजने पुनर्जलेन उद्धिं कृत्वा पोष्य पंचगव्यं पिवेत्॥ एकपंक्तां तु भुजानो विप्रो विप्रपदास्तु
शत॥ शिष्टं तदन्नं भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्॥ शिष्टं पात्रस्थितं तत्तत्तं भुक्त्वा विरामः॥ नोजनोत्तरं
उद्धिष्टयोः स्पर्शे उन्नयोः रपिसप्तः स्नानं शतजपोवा॥ तादृशं कृत्वा विप्रस्यैर्शं क्रमेणान्नं क्लेपवासो॥
नक्तं द्यूतया शतमेव वा स्नानेन जपश्चेति स्मृत्यर्थसारे॥ नोजनोत्तरमेव तयोः स्पर्शे उपवास उपवाः
सौवा॥ भुक्त्वा उद्धिष्टं द्यादि स्पर्शे त्रयोप्यपरे पुनर्नक्तं परेषु पंचगव्यपानं॥ भुक्तानां च मने पीदं
एवं श्वमेधमूत्रादि स्पर्शे पंचगव्यपानं॥ उद्धिष्टस्य चांशलादि स्पर्शे त्रिरात्रं त्रय उपवासाः त्र्य
ष्ट्याधिक सरुस्नगायत्री जपश्च॥ चतुर्थे पंचगव्यं च मिलित्वा पादौ न प्राजायत्यां॥ स्नात्वा वत्स

राम०
१२

तस्यैश्वर्यगुरोर्गुरुमिवयाजापत्यंज्ञात्वादिगुरामित्यन्येअनुद्धिष्ठस्यनत्स्यैश्वर्यस्त्रनंभुक्तोद्धिष्ठस्यतस्य
 शेषयाजापत्यमित्याहुः। राजकचर्मकारेवेनधीवरनठस्युष्टस्यनस्यैकरात्रंपयःपानांउद्धिष्ठतस्यैश्वर्यतुनि
 रात्रंयुतयाशनं॥ भुंजानस्यरजस्वलास्यैश्वर्यशिशुहृद्दुःप्राणायामशतंवा। अमत्याअरुं। मूत्राद्युत्सः
 र्गोत्तरमकृतशौचस्याधरोद्धिष्ठस्यविषयचंडालादित्यैश्वर्यात्रावभोजनपूर्वकंपंचगव्ययानंतस्यरजः
 स्वलास्यैश्वर्यउपवासएकः। मरुयातकिंस्यैश्वर्यस्त्रानमेवविधायजेसंस्युष्टस्यशनिब्रह्मकूर्वः॥ समुद्धि
 षस्तुयोभुंतेत्योभुंतेमुक्तभाजनः॥ एवंवैवस्वनःप्राहुर्भुक्त्वासांतपनंचोरेत्। नूयोऽन्यासेयतत्। स्त्रः
 तिकादितत्स्युष्टस्युष्टजांउत्स्यमोजनेत्रिरात्राद्धिः। कुष्ठिकुनस्यादित्युष्टभोजना। न्यासेकृदं॥ तैला
 न्यक्तस्तथावातःशमश्रुकर्मणिमैद्युनेमूत्रोच्चारंयदाकुर्याच्चिरात्रैरौवशुच्यति॥ दीयेद्विष्टान्यंगोद्धि
 ष्ठरात्रैरथ्याहृततैलभोजनेप्येवं। अमत्याएकउपवासः। उद्धिष्ठस्यतत्करोप्येवंअशक्तौनक्तं। पीताः
 बहिष्ठमुखनिर्गततोमयात्रेमत्या। न्यासेवांद्यपराकोवा। पीतावशिष्टमात्रांनुपानेवामरुहेतवायानेतः

पा०
२०

दर्धोऽनुक्तोऽष्टस्यानां वातस्य त्रिंदिता न्नादनप करणोऽन्तान्यजशौडिकादीनां ज्ञानतः स्योर्षया जायतं
व्युर्धोऽष्टिषादः येनास्ये ग्रासः क्षिप्तेन त्रिगिराः सा उर्धोऽष्टिषः व्यावभनाव्यवहितोत्तरमप्येतदेवाः
मूत्रादिकाले तज्जादिस्योर्षदिने मेकं चोरे नूत्रे पुराषे च दिनद्वयं ॥ दिनत्रयमेथुने च याने स्यात्तु चतुष्व
या एव रजस्वलाश्च शूकरशवभक्षणां तादिस्योर्षि चोडा लादिस्योर्षि चोर्मतदेवा ॥ दिग्गुरामित्यः
ने चोडा लायुधुदकस्योर्षस्नानं ॥ उर्ध्वस्य तस्योर्षि त्रिरात्रं वृत्तमास ह्यपदि विप्रवां डालौषे ह्यपतस्त
हि संचैलस्नानमुपवासः ॥ पंचगव्यपानं च श्रुत्य ज्ञादावर्धो ॥ उर्ध्वस्य रजकादिस्योर्षे एक रात्रि पयः पा
नातस्योर्ध्वस्य तस्योर्षि त्रिरात्रं घृतप्राशनं केवितु ॥ अधरोर्ध्वस्योर्षि चोडा लादिः स्योर्षे एक उपवा
सः ॥ पंचगव्यपानं वा शूकरभक्षणां तां मार्जारकाककुक्कुटविद्वरारुस्योर्षिऽष्टिषः सातपनं कुर्यात्तस्य
तत्कामतो ॥ न्यासे ॥ अन्यत्राहोरात्रोपवासपूर्वकं पंचगव्यपानं ॥ अकामतस्नानपूर्वकं सरुस्तगायत्रीः
जयः ॥ उर्ध्वोर्ध्विषावर्धमधरोर्ध्विषे उर्ध्वस्योर्ध्विषे चोडा लादि रुस्तकाद्येन वाससावां ॥ अजस्योर्षिं

राम०
२०

प्रस्ताव्याचमेतत्तुद्विष्टस्यतथास्यैशरात्रावजोजनं। अथोद्विष्टस्यश्रवकाकगधुनरादीनांविष्टास्य
शैसचैलस्तानां। उध्वोद्विष्टस्यैकोपवासपूर्वकंपंचगव्यपानं। उद्विष्टस्यवांतालाद्यन्नस्यैशवांदायरां
उध्वोद्विष्टस्यत्रिरात्रोपवासपूर्वकंपंचगव्यपानं। उद्विष्टस्यासवरोद्विष्टस्यपुनश्चशूद्रस्यैशैको
पवासपूर्वकंपंचगव्यपानमित्वाहुः। अज्ञानात्सकृच्छूडोद्विष्टजोजनं। चतुर्थपंचगव्यपानं। एतदेवस्य
द्विष्टजोजनेपिाहुत्रियाद्युद्विष्टजोजने। सौचपादहानिः। उद्विष्टमन्नतजोजनोत्तरंयात्रे। वशिष्टं। शू
द्रद्विष्टयज्ञोपवीतोवास्त्राणामंत्रेणान्यत्परिधाद्योपवसनगायत्रीशतंजपेत्। ज्ञानतोद्विष्टरां॥ एवमः
न्यत्राप्यनोदेशेशतंगायत्रीजपः। विष्टेराद्विष्टयज्ञोपवीतोविष्टोमंत्रेणान्यत्परिधायमनस्त्रायेनशु
द्धिज्ञानतस्तूपवासाः॥ अवांतालादिद्विष्टयज्ञोपवीतेमाहासांतपनक्षयं। अवास्त्राणामपीपजोजने
उष्टपंक्तिजोजनेपंचगव्यजोजने। अन्यक्तमृत्पुत्रीषकरोशूद्रैः स्वायेसांतपनंकामनो। अयासएतत्तान्न
ग्नकांस्यावजोजनेसुवरोद्विष्टकस्युष्टधृतप्राशनमाहारांतरनिवृत्तिश्च॥ वांतालयुत्कसमेष्टध्विष्ट

या०
२१

पारसीकमहायातकिवैद्वशैवपाशुपतलोकायतिकनासिकपंगोभ्रतांत्यजविकर्मस्थद्विजोदकास्त
तिकास्तृपिकायतितशवशवस्थस्थियूपैवेत्यमृतहारककापालिकनमार्जारस्यर्शसंचैलंसशिरंस्तानः
मकामतः॥ कामजस्त्वग्निस्यर्शघृतपाशनेधिके३त्रशैवपाशुपतौवेदविरुद्धतदगामोक्तानुष्ठातारौ॥
लोकायतिकसाहचर्यादितिवरुवः॥ रजकचर्मकव्याधकैवर्तमृगपुशोनशाकुनिकनटधीवरजालोः
पञ्चाविनिर्नैजिकसौत्रिकठकशैलूषमुखेनगसर्ववर्गागवनिताचक्रिक्षजिवध्यधातिश्चग्राम्यशक
रकुक्कुटैः शिरोव्यतिरिक्तांगस्यर्शतदंगहृत्तालनपूर्वकमाचमनंशिरस्यर्शस्नानं॥ कामतःस्यर्शद्वाद
शवारंमृद्भिःशोधनमधिकं॥ सर्वभातरस्याचमनमेवाचंडालादिभिःशिरःस्यर्शयेतत्॥ शूद्रभिः
घास्यर्शत्र्याचमनंविरेकालंचंडालादिघ्रायारोरुस्रोस्नानंघृतपाशश्च॥ तत्तदनेप्येवं॥ हीनशूद्र
स्यर्शस्नानं॥ पागुक्तचंडालादिभिर्व्यवहितस्यर्श३संचैलस्तानं॥ एवंमतिपूर्वकंसंचैलमन्यत्राचैत
मितिबोध्यं॥ काष्ठतद्वस्त्रादिद्वारेणातस्यर्शयदंगःस्यर्शस्तदंगहृत्तालनमाचमनंचानौसंक्तमादौनदो

राम०
२१

पुःसंवागावेधेदेनचंडालादिस्पर्शत्रिरात्रउपावासः। चंडालादिभिरेकशारवावरोरुहोविषस्यसवा
सस्नानं। अकामतोऽष्टशतजपश्च। अथासेतुउपवासपूर्वकंपंचागव्यापनं। एकयाषारावरोरुहो
शारवावत्तु। चंडालादिस्पर्शरात्रावपिस्नानं। तच्चदिवोद्धृतजलेनाग्नेसन्निधौस्वर्गपक्षिपुजलेका
र्यम्॥ चंडालशवस्यंशेकचंडालादिभिर्योनशय्यासनौदौत्रिरात्रंविषेराचंडालस्यवरावंध
नाभ्यंजकसुधिरौत्यादनादौविषस्यपाजापत्न्यं। चंडालेनविषस्येषपिष्टकं। अथनथासेत्रिरात्रंअः
अन्नस्यचंडालादिस्पर्शेएकोपवासपूर्वकंपंचागव्यापनंचंडालस्योद्धृतजलेनकामतश्चतारुतुः
दर्शनेतच्चतुर्दशनिर्दूतश्रवरोनैषअत्रियायांचद्विरुपवासः। चंडालादिदर्शनेरविदर्शन
पूर्वकंपंचदशपारायामाः॥ अथाथासेचेतनव्यवधानेनस्पर्शस्नानं। अथशुचिलशुनादिस्थितिः
स्पर्शनेनदोषः एकशारवावरोरुहोत्वेचेतनव्यवधानेपिस्नानंवचनात्। अन्यथारविदर्शनेमेवाए
तैःसंज्ञावरोऽष्टोत्तरशतगायत्रीजपः॥ अथज्ञानेनविषसंज्ञावरोचंडालापुष्पदेशेपाजापत्न्यं

पा०
२२

चिंतालकूपतीर्थनिषेवरोत्रिरात्रचंडालेनैकपथगमनेगायत्रीस्मरणां। अल्पकालसाधे॥ अन्य
थासैवल्लानं॥ चंडालस्यष्टकांस्थेभोजनेकदंजलपानेतुपायकदं॥ वाडालादेःस्वेवशयन्यव
स्थानेग्रहंसर्पिःपयोभिःसरुगोमत्रयावकयानंत्रिसंध्यमवगाहनंततस्यरुंदध्नाततस्त्रारुं पप
सा। पलत्रयं दधिययसोःसर्पिषःपलंवस्त्राणां जलेन क्कालनं मृगपयानां पांगःकुसुंजगुडकार्या
सलवरांतैलसर्पिर्धान्यानिघोरेकृत्वावैशमनिपावकंदद्यात्ततोवाहाराभोजनं॥ त्रिंशद्वावोवष
श्चैकोदक्षिराण्युनर्लेपनरवननरुमजयैःशुद्धिः। अधिकसंसर्गोऽधिकं कल्याणं वृद्धरोगिवासा
पत्न्यगर्भिणीनां नक्तं। बालानां प्रहृदयमभोजनं। राजकादिष्वेतदं दं चिंतालगरूपवेशेचंडालेनः
सरुवृक्तछापायांगटेरेवावस्थानेपराभासं कृच्छ्रासः। द्विमासं शूद्रस्याएकः कैवर्त्तयेः। कृत्रिय
वैश्ययोश्चतुस्त्रयः॥ अत्रिष्टगंधस्यर्शश्चरुपवाक्यानामाध्यासास्यर्शश्चरुदशनकथनेषादि
त्यदर्शनं चंडालेन सैरेकवृक्तमारुत्यनत्रफलचक्रोसैवल्लानं चंडालादीन्यं च मांश्च भुंजानोह

राम०
२२

ध्यायासंसमुत्सृज्य अंतर्बाह्यमुखलेपं प्रकृत्य स्वायात किं विन्यासनिगारोऽथ शतजपः। तद्भासजेज
नेपक्षिराण्युपवासः। समस्तजने विरात्रं जपानेतदर्थं। आदिष्टावमनं। नुक्तापीत्वा तस्य धर्मं। वाडाला
दिरवं नुजानः श्रुत्वा जेजने विरम्यैव श्रुद्योत नुक्तास्मात्वाऽथ शतजपः। उपवासो वा। चंडालाद्युद्धिष्ट
कांस्यजेजने क्वं च। रजकाद्युद्धिष्टस्यैव तदर्थं चंडालादिदृष्टान्नेतूपवासः। पंचागव्यं च चंडालादिरुस्तेमो
जेन कायं चादं च। तद्वस्तेन जेजने द्विगुणं। चंडालाद्युद्धिष्टजेजने चतुर्गुणं चंडालजेजने चत्वारं तत्पात्रा
वशिष्टमत्रोद्धिष्टं। तद्वस्तेन निर्मुक्तां वुयाने तूपवासः। तत्स्थितिं विषये तदर्थं क्लोद्धिष्टं चंडालादिदृष्टेयः
वसेत्तस्यैव विरात्रं। चंडालादिसंस्कारे नुक्तापक्षंगो मूत्रयावकं क्वं च। चंडालादिर्यस्य गृहेऽज्ञात
स्तिष्ठति तस्यान्नममत्या नुक्ताया जापत्या मत्या पराकः॥ चंडालादिजं उंसं सृष्टं वुयाने गोमूत्रयाव
कं विरात्रं। ग्रामजं क्लोद्धिष्टे यादं श्रुचस्तजेद्धिष्टः चंडालादि सृष्टे यादं॥ चंडालादि सृष्टं मूत्राद्यु
द्धिष्टे विरात्रं। उयोष्य जातं वेदसेवा जयेत्॥ ग्रामत्याशक्तस्याप्युपवासः जेजनेषु इति ग्रामजं क्लः

सकृदत्यत्यस्यपानं अकामतः सकृदुपायः अकामतोऽन्यासेति कृद्ः॥ कामतोऽन्यासेपक्षं याव
कवतं॥ श्रोत्रिणे त्वीदृशविषयेमासं यावकवतं॥ विप्रः शूद्रोऽपि ऋषौ भोजने सप्तरात्रं पंचगव्यं पिबेत्॥
विप्रोऽपि शोभने एकं अकामतोऽन्यासेऽपि वांदापरां॥ द्वितीये याजापत्यं॥ अकामतस्त्वाद्येषद्रात्रमभोजनं॥
अंत्ये महावाहृत्य भिन्नं त्रितोदकपानं॥ तत्राभ्यासे द्वे गुराणादिकल्प्यं॥ शूद्रोऽपि वत्स्युर्द्विष्टमात्रं भोगि
नीभार्याभिरन्ययोषिभिरश्वसरुभोजने वादापरां॥ भार्यया सरुभोजने तउद्विष्टं भोजने च दोषाभावः आ
पद्विषयो विवारुविषयो वा॥ ज्येष्ठं चातृपित्रापुद्विष्टं नक्तरोनदोषः॥ आपदि विप्रस्य शूद्रगृहे भोज
ने मनस्तायाद्युधिः॥ दुपदायाः शतजपश्च॥ कामतः पीतोऽपि शृणोतीपपाने वामरुस्तेन वापाने अरुं
शरवयुषी विपक्षं चारयानं॥ स्त्रीकुक्कुटोऽपि जलपाने षड्रात्रं इदमन्यासे॥ सकृदज्ञानतस्त्वावमने मे
चेत्याहुः॥ भुजानेषु वायजशूद्रस्य शैतत्रउद्विष्टं वायपदे तत्रारुरात्रमभोजनं पंचगव्यपानं वा वामः
करदत्तात्रभोजने सांतपनं॥ समुत्थिते भोजने भुक्तं भोजने च शूद्रं भोजनं भिन्नं भोजनयोर्भोजने अरुः॥

पा०
२४

रात्रौपवासः पंचगव्यपानं च ॥ मत्स्यात्रिरात्रं ॥ भिन्नकांस्थे मत्स्यात्रिरात्रं मत्स्याकायां भिन्नमांसां ॥ उन्नो जनेयं
च गव्यं घृतं वापि वेत्त ॥ वयं कर्माश्रयत्वात् ॥ भूतिं दुर्गको विदारकं दं व वस्त्रीयलाशपद्मवृक्षपत्रेषु जोजने वा ॥
इदं वा न प्रस्थयत्योरन्योत्रापद्यप्यत्रैव जोजने वा द्यप्युत्तं उद्दिष्टस्यानुद्दिष्टविषयस्यैव दशगायत्री जपः ॥ अनु
द्दिष्टस्योद्दिष्टविषयस्यैव व्यावमनां उद्दिष्टविषयस्यानुद्दिष्टस्यैव स्नानं ॥ उद्दिष्टतत्पर्यैश्चैव ॥ अत्र
पद्यशक्त्या ज्ञानतः स्पर्श उपवास एकः ॥ पेपद्वयहस्तस्योद्दिष्टे न स्पर्शतद्व्यसाहित्येनाचमनाद्युद्दि
ष्टा जोजनकाले पंक्तिपरिवेषणादौ उद्दिष्टीयानुद्दिष्टहस्तस्यैव भूमौ द्यं निधाया चामेत् ॥ द्रव्यस्य वा न्यु
क्तरागाद्व्युद्दिष्टा सा क्ता उद्दिष्टस्यैव तु तत्प्राज्या ॥ उद्दिष्टस्य सूर्यादिदर्शने उपवासः ॥ उद्दिष्टस्य पलांडू
दित्येवैव हं कुशजलयानं सा वित्री जपश्च ॥ अत्राकामत अघोरोद्दिष्टस्य च तत्प्राज्या उपवासः ॥ अनुद्दि
ष्टस्य तत्पर्यैश्च स्नात्वा नक्तं केशनिर्मितवस्त्रधारणो उपवासः पंचगव्यघृतहिरण्योदकपानं वा धिक् ॥ ॥
कृतमन्त्रपुरीषस्य लशुनादित्येवैव उपवासः ॥ अनुक्तोद्दिष्टस्य तद्व्यं ॥ तत्पर्यैश्चामेत् स्नानं ॥ इदं च सर्वांगाव

राम०
२४

धिन्नस्येश। सुरापाईषत्यशेषेतेदेवा॥ जान्वधः सुरास्येशस्ताना॥ ततश्चानाजेरुपवासः तदूर्ध्वं स्येशे त्रिरात्रा॥
स्त्रीवालवृद्धमशकमक्तिकागृहमार्जारमूषकादयो नित्यं मेध्याः शुद्धाः उद्दिष्टसमये नुष्ठानसमये प्रा-
र्जारस्येशे स्नानमिति मितस्तारा॥ रुशनिर्माल्यस्येशे सवैलस्नानं शैवसौरनिर्माल्येनैवेद्यमक्तरोचांद्रं॥ अ-
न्यासे द्विगुरादि। अमत्यान्यासे सांतपनं अनापदिहरेरन्यनिर्माल्यमक्तरोएवमेवाविष्वक्निवेदितम-
क्तरो अर्द्धकृच्छ्रं प्रायश्चित्तं॥ हरेर्निर्माल्येनैवेद्यमक्तरोचांद्रफलमिति स्मृत्यर्थं सारे धनं रुद्रयितक्रियाया
अकरोयद्वर्गावधेयं तप्रायश्चित्तमुक्तं तदर्थं॥ तदेवेतिकेचित्तगोविष्वक्चांडालादिरुतोद्धधगरदाग्निसा
मघातिशंगिरंष्टिजलविद्युत्सरीसृष्टपरुतसंकरजातयतितशवस्यवरुनदुरुनोदकादिक्रियाकर
रोतदाकृच्छ्रं अमतिपूर्वगेमूत्रयावकाहरेराकृच्छ्रं केवलं॥ तद्वत्स्यशमात्रे केवलेऽश्रुपाते एकोप
वासः गपंकं चिन्त्येतमुद्दिश्य तद्वाधैः सह श्रुपातेन स्थिसं वयनेनात्तरं कृतस्नानं॥ ततः पूर्वतु सवैलं तत
शुद्धयेतानुगमने स्नानमष्टोत्तरं सहस्रगायत्रीजपश्च॥ द्विजयेतानुगमनेऽष्टशतं सः शुद्धस्य तु तत्र

प्रा०
२५

सानमेव अथ अनशनजलाग्नियननामिसंकल्याततो नृष्यसंन्यस्ययुनर्गहस्थपरिग्रहस्थतामिदं
तश्च कृच्छ्रत्रयपूर्वकं वांदायरात्रयपूर्वकं पुनर्जातकर्मादिसंस्कारकरणोषणमासेकृच्छ्राचार्योवा॥ तः
तः पुनः संन्यासेन श्रद्धेत॥ शक्तिकालाद्ये कृत्याव्यवस्था अत्यसमर्थस्य तत्पक्षं वांदायरात्रावाचला
त्कारेण परेष्वेव रात्रायावासन्यस्तस्येत्याहुः। पेक्षात्मघातादि अशास्त्रीयमरणोन्मृतास्तत्पुत्रैश्चांदायरात्रा
तत्पक्षं कृच्छ्रयात्मकंप्रायश्चित्तं कृत्वैव तत्क्रियाः कार्याः॥ अक्रोधादिना ज्यात्मत्यागाद्यवसायमात्रे उ
पवासत्रया अथवसायकतिपयव्यापारं कृत्वा स्वतएव निवृत्तौ घृता अक्रोभौ तीक्ष्णाराया मं कृत्वा गायः
त्रीजपनत्रिरात्रमुपवसेत्॥ अन्येन निवर्त्तितस्य दिगुरां अथवसायशस्त्रादिज्ञात करोयाजापत्यादि
दृक्ते वांदां विनिश्चयानुयानारीमोहादिचलिता तथायाजापत्येन श्रद्धेत रजस्वले एकचर्त्तकेम
त्योउमात्यावापरस्य स्पृष्टसद्यः स्नानेन श्रद्धेत॥ अस्य ल्योस्तु सवर्गीयोर्योत्रिगोत्रसंबन्धयोरस्य
स्यैशस्नानमात्रं॥ मत्यात्वेक उपवासः। परेषुः यं वागव्यापारं॥ असंबन्धयोः सवर्गीयोः स्पर्शनेमत्या

राम०
२५

आशुद्धेरनशनं॥ अमत्यास्नात्वादिनांतेरायंतेवाशुद्धिः॥ तन्मद्येभुक्तौदिनसंख्याकोपवासाः॥ विशश
दयोः रजस्वलयोः स्यंशेविषायाः कृच्छ्रः शूद्राः पादः अस्यानिष्कचतुर्थीशदानमित्यन्येअकामतस्तु
विषायायावच्छुध्यनशनंशूद्रायास्नानमात्रं॥ कृत्रियैवैश्ययोः कलावजातद्विर्विवायते॥ चंडालांध
तावसापियनितशवादीनांमत्यास्यंशे रजस्वलातदापरुण्यभुजानातिकम्बपायश्चित्तं कुर्यात्तानच्च
प्रथमेद्वित्रिरात्रं द्वितीयेद्वरुंतृतीयेः क्षरात्रं चतुर्थेनक्तं अतोपवासाः॥ एतत्रिरात्रादित्याहुः॥ इदंचतु
र्थाहाराद्यनंतरेकार्यं॥ प्रथमदिनेपदिभुक्तेतदापश्चाच्चंद्रपादपादन्यूनंदिनानुसारेणा॥ अमत्याचांडाः
लादिस्यंशेतदाधनारुणकालेनैवशुद्धोत्तत्रप्रथमादिदिनभुक्तौपागुक्तत्रिरात्रदिप्रत्यास्नाया
ः॥ शौंठिकादिस्यंशेधंश्ववृकशृगालवानरखरोष्ट्रकिडूराहकाककुक्कुरादीनांशुद्धिश्छद्मस्यचम
त्यास्यंशेतदापरुण्यभुजानापाः शुद्धुतरं पायश्चित्तं॥ तच्चप्रथमेद्वरुंअभुक्तिः॥ द्वितीयेएकारुं॥ तृ
तीयेनक्तं॥ ततएकनक्तं॥ तत्रप्रथमादिदिनेषुभुक्तौपाजायन्तिपादन्यूनं॥ चंडालरजकरजस्वलाश्च

या०
२६

दिसृष्टानां त्वास्पर्शहीनामेवामलोद्विष्टस्पर्शवतयाद्यहान्यचुंजाना अतिक्रम्य प्रथमस्पर्श उपवासः
द्वितीयेन क्तं। तृतीये एकमक्तं परतयं वगवां। प्रथमादिदिनेषु कौत्रिरात्रोपवासनक्तादि॥ अमत्यात
त्सृष्टस्पर्शनिःसुक्ताकालेन प्रवृत्तः। सुक्ताप्रत्याम्राय अनशनां मत्वा चंडालादिरजकादिस्पर्शसद्यः
स्नात्वा शुचिः। आचंदय दर्शनं नाश्रीयात्। अत्यशक्तौ स्नानमात्रं। उद्विष्टयोरजस्वलाद्योरमत्यास्पर्शवि
यात्रिरात्रकंदेराशुच्येत्। शूद्रादनैरुपोषिता। यानं चात्र निष्कचतुर्थीशस्यापदेवानुद्विष्टयोः परस्य
रस्पर्श अन्यस्पर्शवाते देवोद्विष्टे द्विगुणा बोधं। अधस्तनोद्विष्टेषु एक उपवासः। उद्विष्टेषु त्रिरात्रं।
उद्विष्टायाश्चंडालादिस्पर्शस्य स्पर्शतयाद्यनुक्तैर्वत्रिरात्रादिः। तेषु सुक्ताप्रत्याम्रायाः। सामान्यत उद्वि
ष्टसवर्णासवर्णास्पर्शरजोनिमिवाशौचनिवृत्तियावदनशनं। प्रायश्चित्ते समुत्पन्नरजोदृष्ट्या त्वेवं स
पत्नीरजस्वलासृष्ट्या तदृष्ट्या सद्यः स्नात्वा शुद्धिः। असपत्नीसवर्णां तां सृष्ट्या वैकरात्रं निराहारत्वं। स्त्री
नवर्णां तां सृष्ट्या तदृष्ट्या वा शुद्धेरनुक्तायं वगवां शनं चंडालादिस्पर्शतया वादिस्पर्शतदृष्ट्या वा

राम०
२६

शुद्धेरनुक्तिः यश्चाच्चादंवारजकादित्यर्थे स्वात्वाशुद्धेरनुक्तिः यश्चात्कपिवाश्रवादित्यर्थे त्रिरात्रं ॥ ३ ॥
अन्यास्यश्यापायरुतौ उपवासः ॥ अथाशुद्धेरनोजनं सर्वत्राशुद्धिर्वियस्येति दशगायत्रीजपाद्युद्धिः ॥
उद्धिष्टवियस्यानुद्धिष्टश्रूयस्येति न्यवासमात्रमधिकं ॥ उद्धिष्टमानवस्येति तथा नोज्यस्येति वारुस्तथा
यपक्कालनपूर्वकाचमनोपेयद्वयारुस्तस्योद्धिष्टेनस्येति तत्र द्वयसाहित्येनावमनायुद्धिः ॥ नोज्यविषे
पंक्तिपरिवेषणादौ उद्धिष्टपानुद्धिष्टरुस्तदिनास्येति चूमातत्र द्वयविषयावाचमेतद्वयस्यवान्युक्तं ॥
राद्युद्धिः ॥ साक्ता उद्धिष्टरुस्तस्येति तु त्वान्या उद्धिष्टस्यैतलान्यक्तस्य कृतश्मश्रूकर्मणाः कृतमैषुनस्य
पूत्रादिकरोगोपक उपवासः ॥ उद्धिष्टसूर्यादित्यर्थे न उपवासः ॥ उद्धिष्टस्य पलांशुदित्यर्थे अरुं कुशः ॥
जलपानसावित्रीजपश्च ॥ अत्र कामतत्रघरोद्धिष्टस्य च तस्येति एक उपवासः ॥ अशुद्धिष्टस्य न तस्यार्थे
स्नात्वा नक्तकराणां केशनिर्मितवस्त्रधारो उपवासः ॥ पंचगव्यघृतहिरण्योदकपानं वा अधिकं इति स्य
त्यर्थसोरुद्धनिर्मितस्येति तु सचैलस्नानपूर्वकं पंचगव्यमधिकं ॥ प्रथमदिने सतदित्यन्ये ॥ उपवाः

पा०
२७

सासामर्थ्यकालकृष्णचक्रांगुपवासोत्तेयं वगव्यपानं च। अकामतः श्वरजकादित्यर्थे श्चुद्धिपर्यंतमुपवा
सः। कामतस्तु प्रथमदितीयदिनस्योर्ध्वं। शुद्धिं यावदुपवासश्चातृतीये हि शुद्धौ तत्रैकउपवासः। च
तुर्थेनक्तं। कामतो न्यासे पंचरात्रोपवासपूर्वकं यं वगव्यपानं॥ भोजनकाले रजस्वलायाः श्चात्यजानि स्योर्ध्वं
द्रात्रंगोमूत्रयावकाहारः॥ शुद्धिं यावदुपवासः सर्वत्र॥ रजस्वलायाः मुक्तेऽपि द्विजस्योर्ध्वं अरुमुपवास
ः॥ अथोर्ध्वं तस्योर्ध्वं एकः। रजस्वलायाः भोजनकाले रजःस्वलांतरदर्शने पुनर्भोजने वा स्नानमभोजनं
ततो ब्रह्मकूर्चश्च॥ भुजानायाश्च उलदर्शने उपवासत्रयं कामतस्तु प्राजापत्यं॥ रजस्वलाश्चैव त्रिस्योर्ध्वं तत्र
त्रिरात्रोपवासः तस्योर्ध्वं तत्र मध्ये भोजने तु प्राजापत्यं॥ मृतस्त्वत्कवत्यारजोदर्शने न्यास्नानमनशनं चुत्काचं
दायरां॥ वालापत्यागमि रोगोस्तु सद्यः स्नानेन भोजनं॥ रजःस्वलायां धुमराणां श्वराणां दावपि पूर्ववत्॥
सर्वत्र रजस्वलाया उद्धृतजलेनैव स्नानं॥ गात्रसंमार्जनं वस्त्रतिथ्या उन्नं च॥ पायश्चित्ते समुत्पन्नै रजोदृष्टै
वालापत्यागमि रोगो रजिरेके कृते शुद्धिः। यश्चादनशनप्रत्याप्तायाः कृच्छ्रादिवत्तस्यापायाः स्नानेनै

राम०
२७

मित्रिके पापे रजस्वलायाः यात्रांतरितोयेन स्नानांततोऽग्निः सिक्तागत्रावस्त्रपीडनमन्यवस्त्रधारणां वा
कृत्वा वतं वरेत् ॥ सूतकमृतकयोर्मध्ये रजो दृष्टौ व्यस्तात्वा भोजनं शुद्धौ तपवासः मृतकस्तकस्यैशः
मृतुं दृष्ट्वा स्नानकालान्नाश्रीयात् त्रमत्यानुक्तावांदं रजस्वलां दृष्ट्वा भोजनं कुर्वती रजस्वला आस्नान
कालं नाश्रीयात् वतस्थाया उत्तरत्रयं वगवांच ॥ अर्त्तमध्ये मृताशौचे तु स्नात्वा भोजनं ॥ रजस्वलायाः वत
स्थायारजस्वलाभिघातरोडपवासः ॥ पारस्वे दीर्घवते रजो दृष्टौ लोयोनास्ति रुविष्य भोजनादिकुर्यात् तप
जाघन्येन कारयेत् ॥ शुद्धिकाले त्वस्नात्वा सुक्तौ कायं ॥ मत्पावां डु ॥ रजस्वलाया तैमितिकस्त्राः
न प्राप्नोयात्रांतरितोयेन तत् ॥ नत्रगात्रसंमार्जनवस्त्रनिःपीडनं च कुर्यात् ॥ अन्यवस्त्रधारणां वा
नेत्येके तस्याः ज्वरादौ चतुर्थे रुनिश्चयास्त्रीसंकेतमवगाह्या वम्यदशकृत्वो वा स्थे शतं अंते वस्त्रत्यागः
ततः सा शुद्धायथा शक्तिरत्वा पुराणारुवाचनेन विशेषतः ॥ व्यापंवातुरमात्रे स्नानप्रकारोऽनुसरणी
यः ॥ आतुरस्नानउत्पन्ने दशकृत्वो वा स्थे शतपराशरस्मरणादिति मिता कृतादयः ॥ रजस्वलास्तितिः

प्रा०

२८

कथोर्मररोतयोर्मलंयुक्ताल्यस्तापित्वाकाष्ठवद्वाधविषववनैःपश्चात्प्रायश्चित्तं कृत्वास्यांगानिद-
हेतरजस्वलांउज्जनाच्यंजनस्तानपवासयंतधावननरवनिहंतनरजःस्पर्शतावत्सव्यापारमधुमांसगंध-
पुष्पादिवास्वापनरुनक्तत्रिरीक्तरादिवर्जयेत्पारोमन्मयेवापिभुंजीतेत्यादिनिषमस्थावस्थातश्च
त्रसर्वत्रस्नानंसेचैलंस्यात्इतिरजस्वलाविधिःअनुद्दिष्टेषुद्वंद्वार्थवादस्तुतिनिदानिःकल्प्यइतिप्रकी-
र्तकप्रायश्चित्तानितत्रजातिचंशकोषुकामतःकृतेधुसप्राप्तसाध्यंमरुसांतपनंअकामेप्राजायत्या-
सकृदमताकृतयोःसंकरीकरणापात्रीकररायोःशिशुश्चांद्रायरांअज्ञानतःसंकरीकरणानुष्ठा-
नमासंयावकाशनाज्ञानतःकृद्ःअज्ञानतअभ्यासेचांद्रज्ञानतस्तथात्वेतद्वयाअज्ञानादपात्रीक-
रणात्सकृद्ः॥शीलकृद्चज्ञानतोमरुसांतपनंचांद्रपूर्ववत्॥अज्ञानतोमलिनीकरणानुष्ठानेअ-
हंतप्रयावकपानंज्ञानात्तफकृद्ःमरुसांतपनंवा॥अज्ञानतोऽभ्यासेकृद्घ्रातिकृद्ः॥न्यसंगतःप्रत्ये-
कंप्रातिस्विकेषुकानिविद्वह्यंततत्रजातिशक्तिगुणाद्येकयाएतान्यपियोज्यानि॥उपयातकेषुतु

राम०

२८

उपयातकशुद्धिः स्यादेवं चंद्रो नवा॥ ययसावापिमसेनपरोके शाथवापुनरिति पातवल्कोक्तं च
तुष्टयं॥ एवमित्यस्य मासं पंचगव्ययाने मासं याजायत्याभ्यासेन मासमतिक्रमे शावात्रिरात्रोपवासपूर्वः
करकादृशो गोसहितवृषभदानेनेत्यर्थः पापाल्पत्वरुत्वं देशकालवयः शक्तादिकमप्येह्येषां व्यव
स्था बोध्याः॥ कामकृतासंताभ्यासे तु गोवधेव ह्यभारां मानं वेत्रभासिकं॥ तथा चोपयातकानुवृत्तौ गोद्य
वद्धिहितकल्यशति॥ क्वचित्प्रतिपदोक्ता न्युच्यते तत्र गोवधे॥ तत्र वासुरास्वामिकवतुहोययादीनां ग
वांशस्त्रलोष्टमुष्टिलरुडविषाग्यादिभिः साक्षात्तज्ञानपूर्वकामतोवधे मासं गोपूत्रसहितयावकयवा
गृह्यानां श्लुङ्गलांगूलरवुरश्रवणायुताईस्वरुतगोवर्भवतस्य गोष्ठे वासः॥ ततो मासद्वयं वतुर्थकाले
जनमक्षारलवरांमिता॥ मासत्रयमपि गोपूत्रे रास्त्रानां॥ दिवापद्येत्तत्रानुवजेत्तत्रानुतिष्ठेदनुस्वपेच्च
तासु गच्छत्स्वतिष्ठन्नरजःपि वेत्तारत्रौ ताः सेवित्वानत्वावीरासनी च वेत्त॥ त्रिघ्रायनाश्रित्योपवेशनं
वीरासनं उच्यते तस्मिन् दिवातिस्मृत्तुपविष्टस्तथानिशिष्टतद्दीरासनं नो मे स न्येनयादिन्यस्ताः सर्वप्रारौर्वि

पा०
२२

मोचयेत्तातासुशीतोष्णवर्षावातर्षाडितासुताश्चरक्त्यात्मनोरक्तंरान्कुर्यात्स्वयंरुक्तेत्रानादिज
क्तपत्नीर्नकथयेत्तनवारयेत्पिवंतं वत्संवा॥ एवंमासत्रयेरातत्यायमोक्तः॥ अत्रस्नानांगचूतमंत्रपाठः सं
धावंदनं वकार्यम्॥ एवंब्रह्मघ्नादीनामपिवन्तांगशौचार्थं त ऊवत्येवा॥ स्त्रीरांतुगवानुबन्यागोष्टशयन
गवाजिनधारराजयादिकं नास्तिस्त्रीवालवृद्धादीनामर्द्धम्॥ शूद्रस्य च स्त्रीसधर्जित्वात् शूद्राणां वस
धर्माणाः सर्वेयदंशजाः स्मृता इति मन्त्रैः प्रतिलोमजानामप्यर्द्धम्॥ वैश्यतुल्यशूद्रस्य तु पूर्यामिवेति
स्मृत्यर्थं सोरेश्च ज्ञानकतेष्वर्द्धम्॥ अत्रपूर्यावते एको वृषजः॥ दशगास्तन्मूल्यं वा दक्षिणा॥ अर्धवृ
ते एका गौः॥ तावत्यविद्यमाने सर्वस्वम्॥ अत्रमासमीषद्वेष्ट्रसहितं यावकपानेया जायत्यर्द्धम्॥
स्नानांतरेति कर्त्तव्यता सहितमासोपवासेशया जायत्यानि॥ एकादशेति स्मार्तः त्रिंशन्नैः पंचवत्वा
राति स्मार्तः संकलनया सप्तदशया जायत्यानि वासप्यदशघेन वोवातन्मूल्यं वेति चत्वारः पक्षाः मूल्यं
च तावद्व्यलन्यं काचनं गौर्वसो ३ श्वो च मिस्तिलाः दृतमात्रं वा॥ यत्रयद्व्यंतत्रामोलिरप्यसंकल्यः

राम०
२२

कार्यः।। चतुर्थीपि दक्षिणाया गुणैवा।। ज्ञानकृते च त्रिपस्वामिकता दशगोवधेषु मासं वर्षणावृत्ते गोप्रा
सदो गोवृत्तौ पवाशी गोत्रिरेव संचरन् विमुच्यते।। अत्र पारामासिकवृत्ते द्वादशप्राजापत्यानि द्वा नि द्वाद
शधेनवस्तन्मूल्यं वेति चत्वारः यक्ताः।। रक्षिणा यथाशक्ति इति श्रुत्या गीः।। अन्ये तु वृषजं रुं त्वा वृषजं
स्त्रीगोरुतातां दद्यादित्याहुः।। वृषजरहितं दशगाव इति गौडाः।। अज्ञानकृते च मवालादीनां च यगवत्।।
अज्ञानकृते वैश्यसंबन्धि गोवधेषु मासं च गव्यपानं।। गोष्ठे वा सो गवानुगमनं।। गोमती मंत्रजपान्ते गोदानम्
।। अत्र मासवृत्ते चत्वारि प्राजापत्यानि च तस्रो धेनवस्तन्मूल्यं वा।। यंच प्राजापत्यानीति श्रुत्या गीः दक्षि
णात्वे का धेनुः।। ज्ञाननोद्धिगुरा मेतत् अत्र वर्मादिधारणा नास्ति।। ज्ञानकृते श्रद्धासंबन्धि गोवधेषु प्राजा
पत्यवतुष्टयं।। चतस्रो धेनवस्तन्मूल्यं वा।। पत्युलगुडादि व्यापारानंतरं कालान्तरे पि गवां प्राणामोक्तः सो
पिसाक्ताद्गोघ्नः।। ज्ञातकृतत्वं च गं ज्ञात्वा एतां रुन्मीतिकामनया रुदनं।। एतद्विरहितमज्ञातकृतम्।। तद्वि
रहित्यं च कामना जावेन तत्प्रकारकप्रमात्मकज्ञाना जावेन वा।। एव सर्वत्र बोध्यम्।। प्रायश्चित्तानंतरं प

पा०
३०

वराविधिनाश्राद्धं कार्यम् ॥ तच्च जीवयितुं केनापि ॥ किंतु पितृदेवपितृभ्य एव ॥ गोवर्मधाररां च गोपत
योगो मूल्यं प्रतिरूपगवान्तरं वा दत्त्वा कार्या पत्रदानेन त्विदं लोच्यं ॥ पूर्वदिने स शिखं वपनं कृत्वा परदिने घृ
तं पाशेषो यो घृतत्परदिने स्नानादिकं विधापवतं न न्यतिनिधिं वा संकल्प्यानुष्ठाय संप्रदानाय यथोक्तं द
क्षिराण्यन्तत्वादिदावधारणं कुर्यात् ॥ ततः पार्वराविधिनाश्राद्धं चोप्यदानवकर्त्तव्यं ॥ अमुकस्य मेमेत
दिति पत्त्वामिक गोवधेयन्यायश्चित्तमुक्तं तत्त्वामिक गर्भिणी कपिलावदुक्तीरावरुत्तीराहोमधे
त्वादिवधेत द्विगुरां ॥ सवेतनगर्भयुक्तानामिदम् ॥ उत्पन्नगर्भमात्रसंमितपूर्णा ॥ वेतनगर्भयुक्तायास्तु
क्रमेणापादं सपादद्वयं सपादत्रयं पूर्णाप्रायश्चित्तम् ॥ लगुडादिघाते पि गोर्जने गर्भमात्रपाते पूर्वोक्तो
न्यन्नादिक्रमेणौकपादमर्धं त्रिपादं संपूर्णं च ॥ अतिवृथ्यतिक्कशतिवालरोगिणीवधे ज्ञानाज्ञानकृते ज्ञा
नाज्ञानकृतपूर्वोक्तार्धम् ॥ अतिवृद्धत्वं तृणादिदनासामर्थ्यम् ॥ अतिक्कशत्वं दोहवारुना योग्यत्वम् ॥ अ
तिवालत्वं द्विवर्षीयत्वम् ॥ एकवर्षत्रिवर्षवधेतु पूर्वोक्तमेणापादं सपादत्रयम् ॥ एवं गृह्णुतादिस्थलेः

राम०
३०

पि। क्रमकृते तु प्रपन्ननेदेन यापनेदात्प्रतिगव्यथोक्तप्रायश्चित्तावृत्तिः॥ बहुभिरेकस्याः रुनेनेयत्रयदि
हितं न स्यैव पादं पादं प्रत्येकं न करणीयम् मिताहारा तु कामतः पूराम कामनोर्द्धमाह केचित्तु ज्ञानतो ३ धर्म
ज्ञानतः पादमाहुः बहुभिरेकव्यापारेणाद्वयोर्बहुनां च रुनेनेयतिपुरुषं पादद्वयं तत्रयं च कल्याणं॥ प्रयत्ननेदेतु
प्रत्येकं प्रतिपुरुषं तदावृत्तिः॥ द्वाभ्यां रुनेनेयप्रत्येकं संपूराम् अत्यंतव्याधिषाडितमराणां वस्थापन्नो नमन्ना
घवर्षं नूनवधेतुयादम्॥ अथ मशूद्रकैवर्त्तादिस्वामिकैवर्त्तादिस्वामिकैकरूपयादिवसुरादिहायन्यः
तानां वधे क्रमेण प्राजायत्याधं प्राजायत्यंसाद्धं तत्तद्वधं चेति॥ अज्ञानतो ३ धर्मे तत्॥ तादृशगर्भिरापादौ त्वे
तद्विगुरां॥ अतिवृद्धादौ त्वेतदर्थम्॥ अत्र यादक्षिणोक्ता सा द्वे गुरोरे द्विगुराणां अर्थे ३ धर्मापादेयास्तद
धेत्येवं व्यवस्था बोध्या॥ अग्निहोत्रो वेदपारगस्य होमधेनोः कपिलायागर्भिरापाः पुराणदेशे पुराणः
काले च बुद्धिपूर्वकवधेतुवैश्यवधे च क्षमाणां त्रैवार्षिकं एकशतं गाः एकोवृषजश्च दक्षिणा॥ एवम
न्यान्यपि गुरुप्रायश्चित्तान्येवं विधविद्विषये यो न्यानि॥ अथ पंचविधवधित्वनिर्णयः चेत्तनांतः

रव्यापारव्यवधानमंतरेशाप्राणावियोगफलकव्यापाररूपवधनिष्पादकः कर्त्ता। योऽप्रवृत्तं यु
 रूपं चेत्तनादिना प्रवर्त्तयति प्रवृत्ते वा प्रोत्साहयति स प्रयोजकः॥ वधस्य पलायनादिनिरोधको नु
 ग्राहकः॥ एनां हन्मीति वा को नु मतिदाता निषेधकः सोऽपि मौनावलंबी चानुमंता॥ उद्देश्यत्वे सति हं
 नुमृत्सुत्यादकी निमित्तं प्रयोजकादीनां क्रमेण पादयादहानिरिति श्रुत्या शिः अष्टमजगह
 निरिति नवदेवः पैठीनसिः॥ हन्ता मंतो यदेष्टा च तथा संप्रतिपादकः प्रोत्सादकः सहायश्च तथा मार्ग
 नुदेशकः॥ आश्रयः शस्त्रदाता च नक्तिदाता विकर्मणां॥ उपेक्षकः शक्तिमांश्च दोषतत्त्वानुमोदकः
 कार्यकारिणोऽप्येतां प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेदिति एवं सर्वत्र बोध्यं॥ अथ रोधादौ प्रायश्चित्तम्॥ ह्रीणायां
 रक्षीणात्त्वन्मादोघेन वधेयत्वा मिक गोवधे अज्ञानतो यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तस्य पादः॥ तादृश्यास्त
 था च्छमाद्वधनेन वधे तस्य पादद्वयं तथा च्छमाद्वलशकण्ठौ अतिकालं योजनेन मररोतस्य पादत्र

यं अतिदोदये वां अंगुष्ठस्थूलरुसप्रमारावेत्रयलाशदंडनिपातेन तादृश्यास्तथा अमाद्वधे
संपूर्णम् ॥ उत्तदंडाधिकदंडनिपातेन नवधेतुतद्विगुणमिति केचित् दैरायज्ञानेतु ज्ञानकृतवध
विहितस्य पादादिकम् ॥ रोधश्चात्र रात्रौ रक्षार्थं क्रियमाणा रोधातिरिक्ताहारप्रवारनिर्गमरोधः
बंधनं च दृढकुशकाशादिरज्जुव्यतिरिक्तेनायथा बंधनमकालबंधनं च योजनं हलशकटादाव
तिवाहादिना ॥ भवदेवस्तु वैश्यस्वामिकगोः दैरायज्ञाने रोधादिनावधक्रमेणाचांद्रायणापादपाद
द्वयपादत्रयचांद्रायणानि ॥ अज्ञाने प्राजापत्यस्यैव पादादिकमित्याह शूलपाक्षिस्तु सर्वस्वा
मिकं गौरदैरायज्ञाने प्राधिकं मरणां ज्ञात्वा प्रवृत्तेन पुंसारोधादिनावधे चोद्रायणापादादिकं दै
रायज्ञानेतु प्राजापत्यस्यैव पादादिकमिति प्राह चांद्रायरो वृषभसहिता गौर्दक्षिणा ॥ ताडनार्थ
मुद्यंतं दृष्ट्वा भीत्या क्रूपादौ निमज्ज्यमृते प्राजापत्यम् ॥ अथास्त्रिभंगादिप्रायश्चित्तम् गवामस्थि

प्रा०

३२

भंगेलांगूलहेदेकराशुंगपाठनेकटिभंगेचर्मनिर्मेचनेचषण्मासानंतरमररोपूरांप्रायश्चित्तं
षण्मासोपरिमररोर्ध्वं॥जीवनेचमासार्धं।गोमूत्रसहितयावकपानंसर्ववरानां।तत्रैकप्राजापत्य
प्रमंशदंवाधमशूद्रस्वामिकैकदायनकगतास्थिभंगेतरपरं॥अन्यथा मररोर्ध्वंजीवनेप्राजाप
त्यमिति वैषम्यं स्यात्॥हलशकटयोर्विप्रेणावृषभवाहनेप्राजापत्यद्वयम्॥योषिद्वरुनेद्विगुणं
सर्वेषां॥समुत्सृष्टवृषभ॥वोःयेनकेनापिदोहनेवाहनेचवांदायरादयांकपिलादोहनेविप्रस्या
येतदेवाउत्सृष्टवृषभगोवधेद्विजस्यकपिलावधोक्तप्रायश्चित्तमाशूद्रादौतुविशेषः॥वृषभादेस्
त्सृष्टत्वेनस्वत्वाभावेपिभूतपूर्वस्वत्वमाश्रित्ययत्स्वामिकवृषभादिवधकर्तुर्यस्यायश्चित्तमुक्तं
त्त्वामिकतद्वधस्यद्विगुणं बोध्यं।अडनाशेलिं॥हेदनेचमृत्युतुल्यप्रायश्चित्तम्॥तदनन्तरंमररो
चद्विगुणंअथापालननिमित्तगोवधेतत्राविभक्तानांभ्रातृणांमधोसर्वानुमत्याएकेनप्रायश्चि

रामः

३२

ताचरणोसर्वेषां पापक्षयान्नपृथक् प्रायश्चित्ताचरणां । तत्र शूद्रस्य स्वामिनोऽया लननिमित्तव
धेय किंचिदक्षिणकं केवलं प्राजापत्यम् ॥ द्विजस्य स्वामिनस्तु सशिरवमुंडितस्य त्रिसंध्यावगा
हनशीलस्य पूर्वोक्तचर्मवृतस्य गोव्रतवासिनः दिवारात्रं तन्मध्यस्थितस्य प्राजापत्यम् ॥ अग्नेन
ब्राह्मणभोजमनदुत्सहितागौश्च दक्षिणा ॥ इति कर्तव्या ता सहित प्राजापत्याश्च कौधेन दुदयं ॥ द
क्षिणा प्रागुक्तैव । शूलपाण्यादयस्तु सर्वेषां केवलं प्राजापत्यं । तदश्च कौधेनुरेकादक्षिणा प्रागु
क्तैव ॥ उत्सृष्टवृषभादिषु स्वत्वाभावाद्पालनमृतेष्वप्युत्तुर्न दोषः ॥ अपालनमृत्युश्च
शीतानिलोद्वेघनशून्यागाराद्युपेक्षाजलादिमज्जनकूपादि यतनसर्वविधुत्तरुननश्च भ्रयात्
व्याघ्रादिभक्षणाकृतः ॥ एतच्च पालका समर्पणात् तत्समर्पणोत्तुपालकस्यैव दोषः ॥ परंतु यावदे
वकालं पालकाधीनता तावदेव ॥ अशक्तपालकसमर्पणोत्तुस्वामिन एव दोषः ॥ यत्नलादि यतः

प्रा०

३३

नेवृकवाद्यश्चापदश्च भो दं घनससर्पाद्यैर्नृतेपाशेनं प्राजापत्यं ॥ एवमिह तैलयंत्रार्थमाह
रंदत्वा सन्निधौ ईक्षरो देवा इह दारु भंगा भ्यां भररो भरणादि दोषे रागवातिपत्तावर्द्ध प्राजाप
त्यम् ॥ यदितु गोः शक्तिमनये ह्यदत्तं षंठादि दोषे रागभरणांतदा प्राजापत्यं ॥ शक्तपालकसत्वेकांता
रदुर्गगृहदाहावटेषु लतायाशायावृत्तस्य यदिविपत्तिस्तदा प्राजापत्यपाद एवेत्याहुः तथा त्रिहा
यनपर्यंतवत्सारक्षेरोपि पाद एव ॥ गोमांसभक्षके गोविक्रये शिशुचांद्रायणं ॥ यदितेन वधः
क्रियते तदा ज्ञानाज्ञानकृततत्त्वस्वामिक गोवधप्रायश्चित्तं ॥ तस्य तस्य पालकवदुत्तेतुपालकानाम
विभक्तानामेकप्रायश्चित्तं ॥ विभक्तानां तु यादं ॥ वदूनां गवामपालननिमित्तवधे द्विगुणं ॥ तत्रा
पिवदुकर्तृके तु प्रत्येकं द्विगुणं ॥ पालकस्य द्रव्याभावे स्वामिता द्रव्यंदत्वा कारणीयं ॥ स्नेहपाल
के तु स्वामिना कृतं वा ॥ अथ गोवधपवादः दारुभेदशिराक्षेदप्रयत्नैरुपकुर्वतां विजानतां गोदि

रामः

३३

तार्थप्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ तुल्यन्यायाद्वास्तरादिष्वप्येवमेव इदं च ज्ञानिन आदरेण यथावदुः
पचार एव ॥ शास्त्रज्ञस्यानादरेण यथावदुपचारे प्राजापत्यव्रतमन्त्रे घेनुर्दक्षिणा ॥ अतिदोहे येन
देवेति केचित् ॥ एवं पत्रेण गोचिकित्सायास्मृतर्भविमोचने औषधस्नेहारदाने विपत्तौ च न प्राः
यश्चित्तम् ॥ इदपि त्वेह या अगृह्यमाणमधिकन्दीयमानं मृतिजनकं चेत्कथूपादं प्रयोजयति ए
वं कूपसीमानिवधनस्याततदीमृदोणादिषु विपत्तौ तत्कर्तुर्न दोषः ॥ एवं मेषु न्येन गरग्रामः
दाहेषु चावधानां मृतौ पालकस्य स्वाप्तिनश्च न दोषः ॥ वधने तु पादकृत्तुः ॥ एवं व्याधियुक्तानां
गवां दंडाभिघातादिना मूर्क्यापतने नतरं गमनग्रासतो यथानैस्तदानीं स्मरणहेतुत्वाभा
वनिश्चयपूर्व व्याधिनष्टानां न प्रायश्चित्तं ॥ यदितु पूर्व व्याधियुतापि प्रहारजनितपीडयैव ग्रा
सादीन कृत्वा म्रियते तदा प्रायश्चित्तं भवत्येव ॥ शालादौ गवां मशकादिति वृत्त्यर्थं ॥ धूमायाग्निः

प्रा०

३४

प्रज्वाल्यस्थितस्य दैवात्तदग्निना वंघनरहितस्य मररोहि दोषाभावः॥ तत्रानवस्थितौ वंघने वा या
दकृच्छुः॥ त्रिशूलादिरूपास्थिरतरविह्वारो न बाह्यादिना चर्मनिर्मेचने च न दोषः॥ प्रयत्नागो
र्यदि निवारयन्तं पालकमति क्रम्य गर्तकृयां तत्रादौ पतने न म्रियते तदापि न दोषः॥ शंकारहि
ते वनादौ सति पालकेऽकस्मादागतव्याघ्रादिना मररोपि न दोषः॥ पालकस्य तत्रासत्वे तु दोष एव
॥ एवं राजग्रहग्रहीतेषु वज्रवृक्षादिपतनव्याघ्रव्याधुपद्रववैश्वभंगग्रामघातशराघातवृष्णाः
दिग्भिः रुद्धानां पालकसत्वे मररोपि न दोषः॥ गोहरणोत्तुश्च गोभूमिकन्याश्च हत्वा चान्द्रायणां व
रेत॥ सुद्रान्यशून्समाहृत्य प्राजापत्यं समाचरेदिति जाबाल्युक्तं॥ इति गोवधप्रायश्चित्तनिर्णयः॥ अ
थ ब्राह्मणे ब्राह्मण्यश्वोदुशद्वाविंशतिचतुर्विंशतिपंचदशैकविंशतित्रयोविंशतिकवर्षरूपवत्ससुः
त्रविदुपनयनकाले तदभाववान्॥ तत्रयस्योपने आद्यभावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य साधारणोक्तः॥

रामः

३४

चांदादिचतुष्टयात्पतमंशत्वा कृतोपनयनं कार्यं ॥ अनापदियस्यतदतिक्रमः तस्यमानवंत्रैमासि
कं ॥ नदसमर्थस्य सशिखवयनपूर्वक एकविंशतिरात्रं प्रसूतिमात्रयावकपानं ॥ पंचविप्रभोजनं
च ॥ यस्य षोडशवर्षादूर्ध्वमप्यनापदिवुद्धिपूर्वकं तदतिक्रमः ॥ मासद्वयं यावकपानं मासं पयः पक्ष
मात्रं भिक्षाऽष्टरात्रं घृतं षड्रात्रं यथाचितं त्रिरात्रं अभक्षता अहोरात्रमुपवास इत्युद्दालकव्रतकार्यं
॥ यस्य पितृपितामहावनुपनीतौ तस्य संवत्सरं भैक्षानां ॥ गुरुशुश्रूषादिरूपं ब्रह्मचर्यं ततो यावतां
पुरुषारामनुपनयनं तावत्सरं ॥ व्यसंवत्सरं यावत्पदं तिकेयच्चदूरके सप्तपावनीभिर्देवाः ॥
यवित्रेणोतियज्ञः पवित्रेण कपानश्चित्रश्चाभुव इति सामयवित्रेणारुः सः शुचिषदिति मंत्रैस्नानं ॥ त
तोऽध्यायः ॥ यस्य तु प्रपितामहादिनानुस्मर्यते तस्य प्रतिपुरुषं द्वादशवार्षिकं तत्ततः उपनयनं तत
ः स्नानं ॥ तदनंतरं न्ययस्य गार्हस्थमात्रोपदेशनं ॥ न त्वध्यायनं नापि व्यवहारं ॥ तज्जन्ये तु स्वस्यैव सा

प्रा०
३५

वित्रीकालातिक्रमप्रायश्चित्तं कृत्वा संस्कारः॥ अस्याध्यायनादि भवति॥ इति वातं अथ स्तेये स्तेयं चौर्यं
॥ तच्च विप्रस्वामिकत्वर्यात् तत्समव्यतिरिक्तमेवोपयातकं॥ तत्र धान्यरुररातिलापहररोचांद्रा॥ धातुलोहा
यहारे यराकः॥ विप्रस्वामिकदशकुंभपरिमितधान्यतत्परिमिततंडुलादितनुल्यमूल्यताम्ररजताद्यप
हारेऽमत्यात्रैमासिकं मत्याभ्यासे वा द्वादश॥ क्षत्रियादेर्दुर्गुः पादयादद्वादश॥ क्षत्रियस्वस्य तावतो मत्या
यहारेषामासिकं॥ वैश्यस्त्रैमासिकं॥ शूद्रस्त्रैमासिकं॥ अष्टमुष्टिभवे किंचित्किंचिदष्टौ च पु
ष्कलं॥ पुष्कलानि च चत्वारि आठकः परिकीर्तितः॥ आठकानि च चत्वारि दोरा इत्यभिधीयते॥ दशदो
रा भवेत्तखारी कुंभोऽपि दोरा विंशतिरिति॥ कुंभः पंचसहस्रपलपरिमाण इति स्मृत्यर्थं सारे सार्द्धश
तद्वयपणमूल्यक्षेत्रादिजातीयस्त्रीपुरुषयावज्जातीयस्वामिकक्षेत्रवापीक्षपतटाकगृहपानीयर
सन्नांतं त्वामिनिक्षेपरजतवज्रयाणि नराश्चानामयहारे चांद्रं वैश्यशूद्रस्वेतादृशे चांद्रार्धं मत्यादौ

रामः
३५

विप्रस्वेतादृशेस्वर्गास्तेयसमांस्वर्गास्तेयसवदिति स्मृत्यर्थसारे ॥ पादोनसप्तदशपरामूल्यसार
त्रयुसीसायपहारेसांजयनरत्नेके सादृशतद्वयपरामूल्यविषये एतदिति स्मृत्यर्थसारे ॥ एकवार
भोजनपर्याप्तभक्ष्यभोज्यापहरितत्सममूल्यं ॥ यानशयासनपुष्पाफलमूल्यार्णभृदकांडमधुमांस
सग्यहारे पंचगव्येनाहोरात्रक्षयरां ॥ द्वित्रिवारभोजनपर्याप्ततदाहरोद्वित्रिरात्रंतत् ॥ षट् दि
नाहारपर्याप्तभोज्यमूलनृणाकाष्ठदुग्धमशुष्कान्नगुडतैलचर्ममांसायहारे त्रिरात्रंतत् ॥ त्रिवारभीज
नपर्याप्ताहारमूल्ये ये तडे वेति स्मृत्यर्थसारे द्वादशाहारपर्याप्तविप्रस्वामिकेमणिमुक्ताप्रवालता
म्रजतशंखशुक्लिलोहकांस्यायहारे द्वादशाहंकणान्नता ॥ त्रिवारभोजनपर्याप्ताहारमूल्यकार्या
प्तकीटजोरादिखुरैकशफरज्जुपक्षिगंधौषधीनामयहारे एकमुयवासः अरुं पयः पानं वा ॥ ग
जाश्वगौभूमिकन्याहुरोषदुयवासाः ॥ अन्याप्रेवांदायरां ॥ षण्मासं गोमूत्रयावकाहरो वा ॥
एवंयुस्तकचौर्यादिष्वपि दीयमाणा ल्यत्व बहुत्वात्प्रायश्चित्तादिकल्प्यं देवद्वयापहारे ॥

या०

३६

। यस्य वर्णास्य वृत्तिर्यो हरेत्स तद्वध प्रयुक्तं प्रायश्चित्तं पादो नं कुर्यात् अत्र स हृदभ्यास द्रव्यदेशकालस्वाप्यप
हर्तृगुणवैगुण्याद्यपेक्षगुरुलघुना ज्ञेया इदं च प्रायश्चित्तमपद्रव्यत्वाभिनेतृद्वान्मानंतरमेव सति
स्वामिनि ॥ इति सेयम् ॥ अथ ऋणानपाकरां यज्ञाध्ययनप्रजारूपाणां देवर्षिपितृऋणानामनपाकर
णां आत्मपितृपितामहादिभिरुत्तमर्णा इहृतीतानां वधाना प्रदानं च तत्तत्र लचर्याद्यकरा मपि देवऋण
म् तत्र सामान्यचांद्रादिष्वेकं शक्त्वा कार्ये । सर्वथा तदसंभवे चांते वैश्चानरेष्टिः कार्या ॥ अत्रोत्तमर्णा च
शादानेकालविलंबादिप्रयुक्तमेतत्प्रायश्चित्ते उत्तमर्णा यतद्वनंदत्वेव कार्यं सति धने ॥ अथानाहिता
यिता ॥ साच सत्यधिकारेऽग्राधानाभावः तत्राष्टापूर्तौ प्रतिमासं त्रिरात्रं ॥ ततः प्रत्यहं चांद्रादिष्वेकं शक्त्वा
अनायदित्रैमासिकं पितर्यनग्रावाधातुरयष्टरियष्टुश्च सुतस्य त्रात्यपशुः कार्यः औयासनाग्नसंधाने आ
मृत्युप्रतिमासमुपवासः ॥ अथेचांद्रादिष्वेकं ॥ यद्वा आयादेकद्वः ततो द्वितीयेऽतिहृद्दूः तृतीये हृद्दूः
तिहृद्दूः ततश्चांद्रमा ॥ अथायस्य विक्रये अपरायस्य लवणादिर्विक्रयो हि सः ॥ सुराविक्रये सौम्यचतु

रामः

३६

पृथं॥ गुडतिलपुष्पफलमूलपक्वान्नविक्रये सौम्यकृद्ः॥ मत्पाप्राजापत्यं॥ लाक्षालवणमधुमं
सतैलक्षीरदधिवृततक्रगंधचर्मरक्तवस्त्रतिलहेमान्यतमविक्रये चांद्रं॥ मत्पाभ्यासेतत्रयं मत्पास
कृडपवासः॥ पयःयायसायूयेक्षुरसगुडखंडादीनां स्नेहपक्वानां च पराकः॥ यूगमंजिष्ठाखर्जूरदाक्षाः
रां प्राजापत्यम्॥ पनसस्यत्रिदिनां कदलीनारिकेलजंवीरयीजपूरनारंगाराणां पादकृद्ः॥ कर्पूरादे
रधं कस्तूरिकादीनां कृद्ः॥ मेपाद्यूर्तिचमर्यादिकेशित्रयश्चादिकेशरीणां तद्वर्णां केशकेशराणां च
भूधेनवनडुदेशमशास्त्रविक्रये चांद्रं॥ अभक्षमांसस्त्राचस्थिशं गनखशुक्तिहिंगुगुगुलुसर्वरसरु
रितालमनःशिलांजनगैरिकलवणाक्षारमणिमुक्ताप्रनालवैराववेराडमृगायेषु चतस्रकृद्ः॥
अमत्पासकृडपवासः॥ विषशस्त्रगोनीलीकौशेयविक्रये प्राजापत्यां कृद्मयीतादिवस्त्रकृद्मजिनाः
दिहृद्मवसुविक्रये त्र्यहं॥ गजविक्रये चांद्रं स्वराश्चाश्चतरकरभाणां पराकः॥ नारीविक्रये चांद्रं॥
पुरुषविक्रये तद्वयं॥ कन्यापुत्रविक्रये तद्विगुणं एकाह्वेदविक्रये चांद्रं अंगानां पराकः स्मृतो

नां कृद् ॥ इति हास्यपुराणां सांतपनं । ररुस्यपंचसत्राणां कृद् ॥ इतरविद्यामात्रविक्रयेयादकृद् ॥ सो
 येउक्तप्राणनिरिक्तप्राणिभूविक्रयेसमकृद् । पुनरुपनयनंच ॥ आर्द्रौषधियुष्यफलमूलचर्मवेत्र
 विदलतुषकपालकेशभस्मास्थिरोमरसपिण्याकतिलतैलविक्रयेप्राजापत्यं ॥ श्लेष्मजतुमधूद्विष्ट
 शंखशुक्तित्रपुसीसास्मलोहोडंघरखड्गपात्रविक्रयेमहासांतपनं ॥ श्लेष्माचर्मविकारविशेषः ॥ आ
 एमतडागोदयानपुष्करिणीसुकृतविक्रयेत्रिषवरास्नायीअधःशायीचतुर्थकालाहारोगायत्रीदः
 शसरुस्रपर्वाप्रंजयत्रदेतशुध्येत ॥ हीनमानहीनोन्मानान्यमिश्रितान्वस्तुविक्रयेचैवं । मानंप्रस्थादि
 उन्मानंतुलादि । विषमतुलाधारोऽर्धकृद् ॥ अत्रसर्वत्रदंडंपर्यालोच्यप्रायश्चित्ताधिकं कल्प्यं । केशगो
 धूमविक्रयेसांतपनं । निगडादिविक्रयेप्राजापत्यंगुरुप्रतिअयोद्यानसभाप्रयादिविक्रयेतत्तकृद् ॥
 तिलतैलदधिक्षौद्रलवराडाक्षामद्यमांसपक्वान्वस्त्रीपुरुषरुस्यश्चगोवृषभगंधुरसक्षौमकृद् ॥
 जिनसोमनीलीविक्रयात्सद्यःयततिविप्रः । प्रायश्चित्तं त्वकामकृते ॥ एतच्चापदि वैश्यवृत्त्याजीवः

तोविप्रस्येव॥ अनायदितुवैश्यभिन्नानां सर्वेषामेवं॥ शूद्राणां शिस्वायदिशूद्रस्यैव दोषाभावः
क्षत्रियस्यापि भवत्येव प्रायश्चित्तमित्याह॥ शूद्रस्याप्यपि मधुचर्मलाक्षासुरामांसानां विक्रये दोष
एवातिलगोधूमादीनां क्रातानां विक्रये एव दोषः॥ कृषुसादितस्य विक्रये जुनेति बोध्यं॥ इदं च प्राय
श्चित्तजानंतत्र द्विक्रयार्जितधनोत्सर्गपूर्वकार्यमनायदिदं परमविक्रयः अकृतविवाहेऽपूतोऽनुजे
नप्रागात्मनो विवाहं कुर्वताऽतिक्रान्तः सपरिवित्तिः॥ सप्राजापत्यं चरित्वा कनीयसा पूर्वपरिणीताऽ
तेन दत्तामुद्वहेत्॥ तस्यैव च भार्या नानुजस्य॥ अशास्त्रीयत्वात्तद्विवाहस्य॥ अनुजश्च युक्रमेण विव
ह्यपरिविविदान उच्यते परिवेत्ता च॥ सोऽमत्या चेत्तदाच्चाद्रादिष्वेकं कृत्वा सोढां ज्येष्ठाय दत्त्वा पुनर
न्यामुद्वहेत्॥ यदातामेव ब्रह्मचर्याहृतमैश्वर्यं गुरुपरिभवपरिहारार्थं निवेद्य पुनस्तेनानुजाताऽ
मुद्वहेत्॥ मत्या चेन्नैमासिकं॥ अकामतश्चेत्कृष्याति कृष्टौ कृत्वेवं कुर्यात्॥ इदं च कन्यापित्रादिद
त्तोद्वाहे॥ तत्पित्राद्यपरिज्ञाने इदं प्राजापत्यादि कृत्वा एवं कुर्यात्॥ देशान्तरस्थिते ज्येष्ठे कृतविवा

होसाविति भ्रान्तिमत्तः परिवेतुरहविषयेपरिविन्नस्य ज्येष्ठस्य द्वौ कृद्भौ ॥ परिवेदनीयायाः कन्या
 याः कृद्भुः दातुः परिदापिनः कृद्भुति कृद्भौ ॥ परिकर्ता हितद्योनकस्तस्य चांद्रायरां ॥ इदं निर्गुरो
 ज्येष्ठे गुणावति ज्येष्ठे बुद्धिपूर्वे परिवेदने परिवेत्तादयः परिकर्त्रताः सर्वपतिताः संवत्सरं प्राजापत्येन
 शुभेयुः ॥ एवं ज्येष्ठायामनूठायां याकनिष्ठा विवाहिता सा ग्रेदिधिषूः ज्येष्ठा तु दिधिषूः ॥ अग्रेदिधिषूपति
 : कृद्भुं कृत्वा पुनस्तामेवोद्धरेत् ॥ दिधिषूपतिस्तु कृद्भुति कृद्भौ कृत्वा सोढां ज्येष्ठां कनीयस्यावोद्धेदत्वा
 तामेवोद्धरेत् इति विज्ञाने अरादयः कनीयस्यावोद्धेदत्वा तस्मै नत्वा पुनस्तैनानुज्ञातस्तामेवोद्धरेत् इति
 स्मृत्यर्थसारे अनाहिता ग्रे ज्येष्ठे कनीयानादधीत चेत्पर्याधाता कनिष्ठः ज्येष्ठः पर्याहितः ॥ तयोः संव
 त्सरव्रतं ॥ इदं कामतो ज्ञात्वा करणो ॥ अन्यथा प्राग्बोधो ज्यं ॥ स्त्रीव कुटुम्बरापतितविरक्तसन्त्यस्त
 ति रोगिजडमूकगन्धदवधिरकुब्जवामनपादद्वयारुतातिवृद्धतस्करविवाहानि कुशद्रुतुल्यमृतभार्या
 रां परिवेदने न दोषः एवं वेश्याधनकृष्यासक्ता विवाहानिषु परिवेदनेपि न दोषः ॥ धनधर्मविद्यार्थदे

शान्तरस्येद्वादशवर्षप्रतीक्षा। कार्यान्तरार्थतत्स्थेदेशइतिपरिवेदनं॥ ॥ अथभृतकाध्यापनादौ॥ यरा
पूर्वाध्यायकादध्ययनग्रहणंभृतकाध्यायनं। यरापूर्वाध्यायनंचभृतकाध्यायनं। तत्कर्तारौपयसाः
ब्राह्मीसुवर्चलात्रीन्यक्ष्यान्निपतःपिबत्। कालशक्ताद्यथेक्षयाचंद्रादिष्वेकंअनुयोगप्रदानेयेवा॥ उ
त्कर्षहेतोरधीयानस्यापिपठसिनाशितंज्वयेतिपर्यनुयोगोऽनुयोगप्रदानंवेदपारायणंवा॥ अनुयोगः
प्रदानाभ्यासेपातित्प्रमित्पाहुः। अथपारदार्यं पारदार्यंचमहायातकतदादिदेशिकतत्समव्यतिरिक्तः
परदारगमनरूपं। तत्रपुरुषांतराव्यभिचरितजातिमान्नविप्रांक्रतौविप्रोगत्वावार्षिकब्रह्मरुवतं। व
र्मादिकर्मशालित्वादिगुराशालिनीतादृशं। गत्वाविप्रस्यद्विवार्षिकंतत्। अथोत्रिपयल्यांतादृशं। त्रि
वार्षिकंतत्ताभिर्यदिप्रव्यंदन्नंभवेत्तर्हितत्समुत्सृष्ट्यंद्वित्रिवतुर्वारगमनेक्रमेणाद्वित्रिवतुगुरां। अ
ग्रेचपातिसं। एवंद्वितीयातृतीयादिगमनेयि। एकस्यामेवद्वित्रिवारादिगमनेपूर्वोक्तमेवयादयादहाने
तिशूलयाणिमिताक्षरादयः॥ क्षत्रियादीनांस्वस्ववर्णागमनेयादहानिः। विप्रस्यक्षत्रियादिस्त्रीषुद्विवा

षिकषारमासिकानिगुणवतीषु॥शूद्रस्यशूद्रांपरकीयायांभारमासिकंगुणवत्यांअकामतःपुनरेतदेवा
 र्द्धास्वभर्तृव्यतिरिक्तस्ववरौकपुरुषगामिन्यांगंतुःपूर्वोक्तमेवपादहान्या॥पुरुषद्वयगामिन्यांद्विपाद
 हानिःत्रयगामिन्यात्रिपादहानिः॥पुरुषचतुष्टयगामिन्यांअदोपवासपूर्वकधृतपात्रदानं॥क्षत्रि
 यायांउपवासत्रयपूर्वकमाकयवदानंवैश्यायांचतुर्थकालाहारस्यविप्राणांभोजनं॥शूद्रायांसचैः
 लस्नानपूर्वकमुदकुंभदानंपंचमादिगामिन्यामष्टमुष्टिधान्यदानं॥तादृश्यांशूद्रायांविप्रस्योदकुं
 भदानं॥क्षत्रियायांधनुः॥वैश्यायांचवत्सं॥अभ्यासेआवृत्तिः॥विप्रादेःक्षत्रियाधिगमनेअस्यैवार्द्धा
 र्द्धादिहानिरितिगौडाःअनृतौजातिमात्रविषांविप्रोगत्वामानवंत्रैमासिकंकुर्यात्॥ईदृशक्षत्रादिस्त्री
 षुद्वैमासिकचांद्रमासिकानि॥क्षत्रियादीनांस्वस्वसवर्णासुद्वैमासिकादित्येवाआसुगर्भेत्यतौतुत
 तद्विषयेउक्तमेवद्विगुणो॥शूद्रांगर्भेत्यतौतुत्रीणिवर्षाणिचतुर्थकालेनक्तंमुंजीत॥विप्रस्यानिर्द्धं
 तीषुविप्रादिषुक्रमेणगोघ्रमासिकद्वैमासिकचांद्रमासिकानिगोभिन्नासुतिर्यग्योनिषुगमनेसचैः

लस्त्रानां गोभ्यस्तृणाभारदानं च। एक उपवासो वा। कामतोभ्यासे कृद्वा दं। अत्यंताभ्यासे प्राजापत्यं॥
शुनीगमनात्यंताभ्यासेऽति कृद्वाः गविसकृद्गमने उपवासत्रयपूर्वकं गोदानं। कामतस्तु त्रैमासिकं गोघ्नः
व्रतं तथाभ्यासे प्राजापत्याधिकमिदं॥ अत्यंताभ्यासे संवत्सरव्रतं कामत आजन्मात्यंताभ्यासे गुरुत
ल्पसमं। रजकचर्मकारबुरुडकैवर्तमेदभिक्षाः सप्तात्यावसायिनः तस्त्रीषु व्याधौ तूष्णनटवेणुजी
विकायालिकस्त्रेष्वादिस्त्रीषु च विप्रस्य कामतः स कृद्गमने चांद्रद्वयम् अमत्यापराकश्चांद्रवारे तसे
कात्याकनिवृत्तीकायं अभ्यासे आहूतिः॥ आखेव कामतोष्टागमनाभ्यासे कृद्वा दं॥ अज्ञानात्तथाभ्या
से चांद्रद्वयमृगर्भोत्पत्तौ त्रिवार्षिकं अज्ञानत आसुचतुर्विंशतिवारगमनात्यातित्यं ज्ञानतस्तर्द्धादिइ
तिगौडाः संवत्सरादर्वाक् ज्ञानतोद्वादशधा अज्ञानतश्चतुर्विंशतिधाऽभ्यासे द्दौ मासौ भैक्ष्यभुक् द्दौ पाव
कधुक्॥ एवं षण्मासाश्चुष्यति॥ अत्यज्जवद्दौडिकादिस्त्रीषु अमत्या स कृद्द्वयमारालक्षणाचांडालादि
स्त्रीगमने षड्दं। गर्भोत्पत्तौ द्वादशवार्षिकं ज्ञानतस्त्वग्रिप्रवेसादिना मरशामेव॥ क्षत्रियादीनां पाद

या०
४०

यादहानिः ज्ञाने तु सर्वेषां भरणमेव अनुयनेत् भ्रातृजायायाममत्यासक्तं मनो वादं । मत्या प्राक् क्रिया सि
द्धे निवृत्तौ च । मत्या क्रिया सिद्धिपर्यंतं गमनेऽमत्याऽभ्यासे च संवत्सरं विप्रकुले भैक्ष्यं ॥ मत्याभ्यासे
तु गुरुतल्पवत् ॥ एतदेवानुयनेत् पितृव्यमातुलजाय योर्विधवासुपरस्त्रीषु गमने कृद्वाधिकं तत्र त्र्या
यश्चितं ॥ आसुरजस्वलासु गमने प्रकीर्णप्रकरणोक्तं रजस्वलाप्रायश्चित्तः सदैव्यां समुच्चयः । तत्राऽ
प्यधिकेन न्यूनस्य प्रसंगात् सिद्धिः ॥ साम्ये तु तत्र यत्तुरजस्वला गमनमनुयातकमिति । तत्रादृश्यांश्चो
त्रियपत्न्यां कामतोऽभ्यासे अथ स्त्रीणां पतुं सः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्वतमिति स्त्रीणामर्धमिति तु
स्त्रीयुं ससाधारणावतोपदेशविषयः । इदं च समानेषु सर्वेषां पुद्गलाय पूर्वकव्यभिचार एव अनिहंत्वा
स्तुमलिनायाश्च शयानायाः पिंडमात्रोपजीविन्याः गृहे न त्रागुप्तमवरुद्धायाः कृद्वापराकोवाश
क्तयेक्षया ॥ अकामतो वा स्तरायाः ॥ अज्ञानतो वैश्यक्षत्रिया गमने मासं तदध्वं वा गोमूत्रयुतयावक
यानं ॥ ज्ञानतस्तु सक्तं वादद्वयं सक्तं मेकं ॥ तच्च क्रमेण ॥ अनिहंत्वाः स्वयतिभ्रांत्या वा शूद्रगः

रामः
४०

मनेरेतः सेकात्प्राक्निवृत्तौ सक्तं चंद्रेतः सेके सक्तं चंद्रां चंद्रयं । ह्यत्र वैश्याभ्यां बुद्धिपूर्वकं गर्भं
पर्यंताभ्यां सेऽनिच्छया ततः प्रसवे च कृते विहायानिर्वासनं । शूद्रविषये तु इच्छासंगमे गर्भानुत्पत्ताव
पि अनिच्छोत्पन्नस्य स्त्रावे पि च तथा करणं तादृक् ह्यत्रियाया वैश्यसंगमे सक्तं चंद्रां चंद्रायणं ॥ शूद्र
संगमे सक्तं चंद्रां चंद्रायणं वैश्यायास्तादृश्या शूद्रसंगमे सक्तं चंद्रां चंद्रायणं ॥ शूद्राया शूद्रगमने प्राजापत्यं ह्य
त्रियाया विप्रह्यत्रियवैश्यगमने धर्द्धकायकायातिष्ठच्छाणि ॥ वैश्याया विप्रह्यत्रियवैश्येषु कृच्छ्रा
दकृच्छ्राधकायानि ॥ शूद्रायाः शूद्रकायं ॥ विप्रह्यत्रियवैश्येषु त्वहोरात्रार्द्धकृच्छ्राणि । विप्राया गर्भोत्पत्तौ त
त्प्रसवे विप्रगर्भे पराकः ॥ ह्यत्रियगर्भे चंद्रं ॥ अकामतश्चेत्यागुक्तं च । यदानुशूद्रगर्भाः प्रसूयंते तदा त्या
गः पतितत्वात् ॥ गर्भस्तावे च याते च चरे चंद्रायणत्रयं ॥ कामतो द्विगुणं ॥ एव ह्यत्रियवैश्ययोः यादया दन्यूनं
यदा त्वाहितगर्भा एव यन्निचरति तदा गर्भवाघशंकया दशमा सोत्तरं प्रसवे प्रायश्चित्तमाचरे पुर्गर्भस्य तु
न दोषः । तच्च माहितगर्भा संयावकयानं ॥ यदा त्वौद्धत्यात्प्रायश्चित्तं नेच्छंति तदा तासां नासाकरादिकत्तनं ॥

प्रा०
४१

यद्यविप्रोप्रागुक्तानरजकादीनकामतोगद्वेत्तदाचांद्रत्रयं॥चंडालाद्यंत्यावसापिगमनेतुतच्चतुष्काम
त्यादिगुरांरेतःसेकान्याङ्गिःवृत्तौचांद्रमेव॥गर्भिरायाःयश्चाद्यंत्यजसंगमेतुप्रसवोत्तरमेवप्रायश्चित्तंत
दनुष्ठानंयावदपृथगेवतिष्ठेतानगृहेप्रचरेत्।सार्द्धकृष्णद्वंद्वं चरेत्।हिरण्यंवासोधेनुर्दक्षिणा॥काम
तोमत्यांअत्यजसंसर्गेतुमरणाब्दुद्दिः।गर्भेचत्यागयव॥प्रायश्चित्ताकरणेतुपुल्लिंगेनांकनीया।वध्याच
अनिर्हंत्यावलादानुलोम्येनचवायेकृष्णद्विर्भोगेपराकं।त्रिरैदवंरेतःसेकान्याङ्गिःवृत्तौउपवासत्रयं
॥एवंचंदिग्राहं गृहीत्वाबलाहुक्तायाःसांतयनं।तथाअत्यजाद्युपभोगाभ्यासेत्यागःमनसाभर्तुरभिवा
रेत्रिरात्रंक्षीरोदनभोजनमघ्नःशयाततउर्ध्वमसुनिमग्नायाद्वात्रिंशदधिकचतुःशतागायत्रीमंत्रेशासे
कः॥वाचाभिचारेमासंक्षीरोदनमत्यत्पूर्ववत्॥रजोदर्शनेतुतेनैवशुद्धिः॥प्रायश्चित्तोपदेशस्तुरजोदर्श
नात्याग्यवहार्यत्वसिद्धयेयतिथ्याःशिवपूर्वादिगर्भायाःकृतचिह्नायागृहान्निर्वासनमेव॥इदम
पिप्रसवएव न स्तावादौ॥अन्यगायास्तुयावत्प्रायश्चित्तंगृहेनिरोधएव॥शूद्रस्यविप्रागमनेवीररा

रामः
४१

कुशवेष्टितस्याग्नौ दहनं ॥ विप्रायास्तु च पनं कारयित्वा सर्पिषा भ्यज्य नग्ना खरमारोप्य राजमार्गं चामये
ततः पूजा वैश्याश्चेत्तद्वैर्वेष्टितस्याग्नौ प्रास नं विप्रायाः प्राग्वत् ॥ प्रसव एवेति केचित् क्षत्रि
यस्य शरपत्रैर्वेष्टितस्य ततः ॥ विप्रायाः पूर्ववत् ॥ एवं वैश्यस्य राजन्यायां शूद्रस्य राजन्यवैश्ययोः ज्ञा
नतः कामत इदं ॥ अकामतः स्वभार्याभ्यां शूद्रस्य विप्रागमने द्वादशवार्षिकं ॥ वैश्यस्य नव ॥ क्षत्रियस्य
षट् ॥ एवं शूद्रस्य क्षत्रिया वैश्यागमने षट् ॥ वैश्यस्य क्षत्रियागमने पि षट् ॥ एतदपि गर्भानुत्पत्तौ
॥ ततः तत्तौ द्विगुणं ॥ शूद्रस्यात्यं यन्निवरिते विप्रागमने मासंगो मूत्रयावत् कारता ॥ वैश्यक्षत्रिययोः
कृच्छ्रसांतयनं इति पारदार्यं कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहस्य हितं पारिवित्तं ॥ तद्वान्यरिवि
तिः तत्प्रायश्चित्तं परिवेदनप्रकरणे एवोक्तं चार्धं निषिद्धवृधुयजीवनं ॥ तत्र चांदादिष्वेकं त्रैमासिकं
॥ जातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योज्यं ॥ लवणोत्पादनं लवणा क्रिया ॥ तत्रायेवं अथ स्त्रीशूद्रविदूक्षत्रव
धे ॥ तत्रानान्नेयगर्भिरयाः स्त्रियावधः स्त्रीवधः ॥ कामतो गुणावत्तरविप्रावधे विप्रस्य षड्वार्षिकं व्रह्मरु

व्रतं॥ सवियावैश्याशूद्रावधेतदर्थतदर्थतदर्थेति॥ अमत्यात्वेतदर्थम् सयलं मातृभगिनीस्तुषाभा
 र्याद्यतिप्रसन्नगुणातरवधेयेतदेवनिगुणातरसयत्नभगिनीपितृषट्मातुलानीपितृव्यजायाभ्रातृ
 जायाश्चशूरांबधेएतदेवयादोनंनिर्गुणातरसपिंडासगोत्रावधेऽर्थं॥ आसामेवाग्निहोत्रीश्रोत्रियः
 पत्नीत्यादिगुणाविशेषेद्विगुणं॥ गुणानामत्याधिकोप्रायश्चिन्नाधिक्यं॥ सकृत्सवर्णाव्यभिचरितविप्रा
 दिवधेवृषभैकादशगोरुपदक्षिणासहितसंवत्सरव्रतं॥ गोदानसहिताष्टार्धतिलधेनुसहितसां
 तपनं धेनुद्वयदानानिक्रमेणा॥ एतदेवतत्रद्वर्षजातशूद्रवधे उदंकामतोऽकामतोऽर्थं असकृत्स
 वर्णाव्यभिचरितास्वप्रसूतास्वर्धं॥ प्रातिलोभ्येनव्यभिचरितविप्रादिवधेनुगोवधोक्तंयथार्हंयो
 ज्यंप्रातिलोभ्येनात्यंतव्यभिचरिततत्प्रसूतानांविप्रादीनांवधेक्रकमेराचर्मधेनुशृगमेवदानं॥
 चर्मात्रतन्मयंजलभांडं॥ अथपृष्ठारोप्यमातांचर्मनिर्मितजीनंवा॥ इदमज्ञातोज्ञानतोद्वैगुण्यं॥ मत्याः
 षट्चतुर्थैकमासाः॥ सूतादीनांवधेचैवंइतिस्मृत्यर्थसारे॥ अप्रसूतासुकिंचिदधिकं॥ आनुलो

म्यनात्यंतव्यभिचरितासुततोपिकिंचिदधिकं ॥ वेश्याकर्मणा जीवंतीनां विप्रादिकायां रुतायां ॥ किंचिः
जलदानं जलस्पर्शमात्रमित्यन्ये । यतिहननशूद्रगमनादिभिरतिप्रउष्टविप्रादिवधेतुनकिंचित्प्र
यश्चित्तं विपरीतं । पुरुषमेवेत्याहुः ॥ ॥ जातिमात्रक्षत्रवैश्यशूद्रवधेषु क्रमेण त्रैवार्षिकवार्षिकषारमा
सिकानिव्रतहव्रतानि त्रैमासिकसार्धवार्षिकनवमासिकानीत्यन्ये । अमत्येदं । मत्यादिगुणं क्षत्रि
यादिकान्यकर्तृके एतद्वधेपादपादहानिः । प्राच्यास्तु अमत्याजातिमात्रक्षत्रवधेन वरुक्षारिणा तादृ ।
वैश्यवधे चत्वारिशूद्रवधे द्वयं ज्ञानतो वै गुणमित्याहुः । नृपतिवधे द्वादशवार्षिकं ॥ प्रयोजकादीनां पा
दपादहानिः ॥ अत्र सर्वत्र शवशिरो ध्वजतावश्यकौ । कामतः स ह्यत्युतिलोमस्ततवधे चांडं । वैदेहवधे पा
दोनं ॥ चांडालवधे द्विपादं । मागधवधे पादोनं क्षत्रायोगवयोर्द्विपादं । अज्ञानतोऽर्धं । चंडालात् द्विगु
णमंत्यजादौ तत्स्त्रीवधे च षड्वात्रमुपवासः । तिलदानं चेत्याहुः । चोरणाभेषां वधे एकोपवासपूर्वकं घृ
तप्राशनं । अथान्यहिंसायां तत्रास्त्रिमतां कृकलासादीनामनुक्तप्रायश्चित्तानां सहस्रस्य वधेऽनस्त्रिम

प्रा०
४३

तांक्षुद्राणां जलमत्कुरादंशादीनां शकटपूर्णावधे क्रिमिकीटयतंगपिपीलिकाध्रुमरदंशमशिकाणां स
हस्रवधाभ्यासे च घातामासिकं शूद्राहवतं दशधेनवोवापरिमाराधिविके प्रायश्चित्ताधिक्यं ॥ इतोऽप्य
रिमारावधे मलिनीकरणात्वात् त्र्यहंतप्रपावकपानां अमत्या ल्येतद्वधे घुराणादिवधे च किंचिद्देयां अ
ष्टमुष्टिधान्यं किंचित् ॥ ततोऽप्यल्ये क्षुद्रतमे च प्राणायामः ॥ फलपुष्पधान्यांतरसजातप्राणिवधाभ्यासे दि
नमेकं घृताहारः ॥ क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ॥ कृकलासजात्यादि सहस्रवधे जलूकादिशकटवधे
तप्तकृद्धं ॥ अभ्यासे प्रागुक्तमिति गौडाः मार्जारगोधानकुलमूषकमंडूककुक्कुटचायकाकोलूकघुष्टस
र्पादीनां प्रत्येकं वधे पादकृद्धं ॥ ययत्त्रिरात्रं वा ॥ एकवर्षवत्सदानं वा ॥ मत्यादिगुणां अभ्यासे आवृत्तिः
॥ अत्यभ्यासे कार्यं ॥ समुदितवधाभ्यासे घातामासिकं शूद्रवधवतं ॥ कपालधारणादिकं नास्ति ॥ द
शधेनुदानं वा ॥ कोकिलकयोतशुककयिंजलटिट्टिभखंजरीदानं पुरुषभारवधे ये तदेवं ॥ गजव
धेयंच नीलवृषदानं ॥ रुयवधे वस्त्रयुग्मं ॥ उष्ट्रे गुंजाभारः ॥ स्वर्णगुंजावा ॥ खरे वृष एकवर्षः ॥ अजा

रामः
४३

मेषयोरथेवां॥ अत्रनिर्घनस्याभ्यासेत्रिरात्रमुपवासः॥ अतःताभ्यासेसप्तरात्रं॥ हंससारसपारावत
मयूरचक्रनटवकवलाकाविषजकंकशाविकारंडवश्येनभासजयक्षिकुररश्येनकपिगृध्रवका
दिजलचरवधेगोदानंतत्रकाकोलूककपोकुक्कुटवृद्धवृहत्तयादिषुत्रिवर्षःशुकवापरवंजरीटला
वकसारिकादिषुद्विवर्षःटिटिभतित्तिरिमहुआंडिकादिषुद्वादेषुएकवर्षः॥ क्रव्याड्याशृगालादिव
धेवानरहंसश्येनकगृध्रादिषुजलचलवलाकादिषुक्षिपुस्थलचरवकादिषुभासेमयूरेचप्रत्येकंवधे
वत्सतरीसर्पादिसरीसृपेचयोद्धस्तीक्ष्णोभयाग्रः॥ यदाशुकेद्विवर्षेवत्सः॥ कौचेनुर्देयाअक्रव्याद्धरि
णादिमृगेषुखंजरीयादिषुक्षिपुचधेत्रिवर्षः॥ महिषादिवधेवत्सतरीवराहेद्युतकुंभः॥ तित्तिरौतिल
द्रोणाः॥ नयुंसकमृगपक्षादिवधेमाघकंसीसं॥ पलालभारोदानाशकौतुस्मृत्यर्धसारेगजाश्वाशु
खरगोरगवयश्चक्षुमहिषमेषादिष्वन्यथाप्रत्येकवधेसार्धरुद्रः॥ समस्तवधेतद्वयं॥ मत्स्याप्रत्येकं
वधेचा॥ समस्तवधेचांडं॥ श्ववृकवानरजंबूकविड्वराहोष्ट्रादिषुमत्स्याप्रत्येकंत्रिरात्रं॥ समस्तवधेरुद्रः

या०
४४

॥समस्तवधेत्वर्ध॥

॥मत्पायत्येकंवधेव॥समस्तवधेद्विगुरां॥मार्जारसर्पाजगरुंदुंदुभनकुलमंडूकमूषकर्कट
शलभसंधाशल्यककूर्मशाशादिष्वमत्पायत्येकंवधेयादहृद्॥मत्पायत्येकंवसमस्तवधेद्विगुरां॥
॥हंसादिष्वमत्पायत्येकंवधेद्विगुरां॥गृध्रादिषुपादपूतः॥शुकादिष्वर्धमत्पायत्येकंवधेद्विगुरां॥टिट्टिभादिषुपा
दः॥समस्तवधादौद्विगुरां॥हरिणादिषुहंसादिषुचहंतवदुत्वेत्येकस्यविरात्रं॥आदिषुगृध्रादिषु
ष्यहं॥मार्जारादिषुशुकादिषुचोपवासः॥टिट्टिभादिषुनक्तंमृतप्रायेष्वमत्पायत्येकंवधेतुगजादिषु
विरात्रं॥हरिणादिषुचतुर्थकालः॥मार्जारादिषुउपवासः॥गृध्रादिषुनक्तंटिट्टिभादिषुजलेप्राणाः
यामःश्रवज्ञातसर्वमृगयक्षिषुविरात्रमिति॥इतिस्त्रादिवधः॥अथकुमहेदेवृक्षगुल्मलतागुच्छ
यप्रतानौषधीवीरुधां फलपुष्पादिभिरुपयोगिनांयज्ञाद्यदृष्टार्थविनाहेदेशतगायत्रीजपः॥गुल्मा
मालत्यादयः॥लताझाझादयः॥गुच्छाकुरंतकादयः॥क्षुपाः॥करवीराद्याः॥शोषध्याः॥शाल्याद्याः॥प्रतानाः॥सा
रिवाद्याः॥वीरुधोगुड्याद्याः॥इदमकामतोसकृद्देदने॥कामतः॥सकृद्देदनेवाग्राम्यारण्येष्विहेद

रामः
४४

नात्यंताभ्यासेव दिवा गोपरिचर्या कृत्वा रात्रौ क्षीरं पीत्वा वसेत् ॥ कामतोभ्यासेऽ कामतोत्तंताभ्यासेव वृ
क्षलतादिविषयेष्वर्धकृच्छ्रः ॥ फलवती प्राजापत्यं कृष्याद्युपकरणादिदृष्टार्थं यज्ञाद्यदृष्टार्थं ह्येदने
न दोषः ॥ महाफलप्रदनालिकेरादि वृक्षाणां कामतश्चेद्दनात्यंताभ्यासे संवत्सरं नतं ॥ स कृत्वा वि
गुणो जयः एवं चैतत् श्मशानसीमापुराय स्थाने देवालयस्थे वृक्षे अस्मिन्नख्यानैवा वृक्षे किन्नेवोद्यां श
इत्यनुदंडानुसारेणादिरात्रादिकल्प्या इदं चापरिगृहीतविषयं ॥ कित्वापरिग्रहे तु दंडाधिका प्रदर्शनात्प्र
यश्चिन्तातिरेको बोधः ॥ कामतोत्तंताभ्यासे चांद्रादिष्वेकं ॥ इति दुमह्वेदः ॥ अथ प्रसंगाच्चादिदं नो ॥ अथ
कशलगालखरोष्ट्रविड्वराहादिनीलीक्षते रुधिरदर्शने तु चांद्रं ॥ काककुक्कुटवानरपुंश्चलीभिः अहिना
राश्वैर्नाभेरघोर्इषदृष्टेतद्यानीलिका वृक्षतश्च विप्रोजले प्राणायामत्रयपूर्वकं द्यूतप्राशनान्कुक्ष्यति ॥ अ
हारांतरनिवृत्तिरत्र स्व रुधिरदंशेषोऽशप्राणायामाः ॥ आयोहिष्ठीयादिभिः स्नानं चाधिकां प्रतिगाढं दं
शे समुगायां नद्यां शतं प्राणायामाः ॥ अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्र दशकौ वृक्षवारिणस्त्र्यहंसायं ॥ दुग्धयानमे

प्रा०
४५

वागुरुस्थस्य घृहं। अग्निहोतरा एकाहं॥ नाभेरुर्ध्वं दृष्टस्य दमेव गुरां। वक्त्रे दृष्टस्य त्रिगुरां। मस्तके च
तुर्गुरां। मार्जारमूषनकुलाजमहिषीहीनजात्पारण्यमृगैश्च दृष्टे जले दशप्राणायामाः। नाभेरध्वं इषद
ष्टस्य पंच। क्षत्रियादेः पादयादन्यूनं शतदस्यामंत्रकप्राणायामाः। उयवासा देवास्थशुद्धिरित्यन्ये। स्त्रीणां
तु दृष्टानां स्नातो दितनक्षत्रदर्शनाच्छुद्धिः॥ कृद्धादिव्रतस्थायादंशे तु त्रिरुपवासपूर्वकचतुर्थे घृत
यावकभोजनं। ततो व्रतशेषसमाप्तिः। व्रतस्थस्य पुंसो यो तदेव जपाद्यधिकं प्राणायामादिव्रतस्य ल
याश्चादिदंशे तु यंचोपवासपूर्वकं षष्ठे पंचगव्यपानं। नाभेरुर्ध्वं तु प्रागुक्तक्रमेणाद्वित्रिचतुर्गुरादिवो
ध्यं। अत्यसमर्थस्य दिवा दृष्ट्या नक्षत्रादभोजनं। रात्रि दृष्ट्या सूर्यात् गायत्री शतजपो वा। पदा तु
श्चादिदंशे जेशस्त्रयातादिजे वा व्रणे क्रिमय उत्पद्यंते तदा गव्यमूत्रपुरीषाभ्यां त्रिसंधं स्नानं। त्रिरात्रं पंच
गव्याशनं च। नाभेरुर्ध्वं कंठादधः षड्रात्रं शिरो व्रणे कायः युगपदनेक व्रणेषु क्लृप्त्य त्रौ सांतपने वृ
षभश्च दक्षिणा। इदं च चादिदंशनिमित्तप्रायश्चित्तसहितमेव। कृत्स्नं स्नात्वा व्रणोत्केवलमेवैतत्॥ क्षत्रि

रामः
४५

यादीनांयादयादहासः॥अन्यत्रशोकिमिदोषेतुउपवासोहिरण्यचदत्वाकृद्धेराशुद्धिः॥शास्त्रे
क्तोपार्जितादृष्टार्थतरेणजीवनंनिश्चार्थजीवनंतत्रचांद्रादिष्वेकंत्रैमासिकंचजातिशक्त्याद्येक्षया॥
नास्तिकंचेदनिंदनकृतेनजीवनंचयरलोकोनास्तीत्यभिनिवेशश्चातत्रसकृत्कृतेकृद्धःतेनजीव
नेऽतिकृद्धः॥अज्ञानतोऽर्द्धंज्ञानतोऽभ्यासेचांद्रादिष्वेकं॥अत्यंताभिनिवेशेनबहुकालाभ्यासेऽपि
ष्ववर्षदेसंतेयुक्तमेराद्यमाभ्रावकाशजलरायनादिभिःपंचादं॥विप्रगृहेषुभैक्षंवा॥अथव्रत
लोपेसचव्रतचारिताःस्त्रीसंगमःदेवताराधनाद्यर्थगृहीतव्रतलोपश्चा॥प्रायश्चित्तार्थप्रकांतक
द्धादिव्रतच्युतिश्चा॥किंचव्रतंसंकल्पः॥स्नातकव्रतादिवातस्यमिथ्याकरणात्यागश्चसः॥शिशु
प्रतिषिद्धस्यभोजनव्यतिरेकेणामयाजलंनयातव्यमित्यादिनियमस्यत्यागश्चतत्रकालदेशशु
क्तिबहुत्वाल्पत्वादियर्थालोव्योययातकसामान्यप्रायश्चित्तानियोज्यानि॥अवकीर्णतारुपतद्विशि
ष्टेत्त्वतोतत्रगुरुतल्पतत्समानांस्त्रियंगत्वानैर्ऋतदैवतेनैकाक्षगर्दभेनयशुनाऽरणेचतुष्यधेरा

प्रा०

४६

त्रौलौकिकेऽग्नौपाकयज्ञधर्मेणाश्वलायनादिगृह्योक्तपशुकल्पतंत्रेष्टान्तस्याजिनमूर्ध्वबालं परिधा-
पन्निषवरास्त्रायीलोहितपात्रस्वकर्मचक्षाणाः सप्तगृहेभैक्ष्याणि कुर्वन्नेकवाराशीवर्षे राशुधोत्तराए-
वमशक्तौतुनैऋतंचरुं निरुपयत्कामकामाय स्वाहा कामाय स्वाहानिर्ऋतये स्वाहा रक्षोभ्यः स्वाहा दे-
वताभ्यः स्वाहेति हुत्वा होमशेषं समाध्याहृतं चरित्वा शुद्धोत्तरा इदं चाश्रोत्रियविप्रपत्न्यां श्रोत्रियः
वैश्यपत्न्यांच ज्ञेयं ॥ यदा तु गुरावत्योः श्रोत्रिययत्नोर्विप्राश्च त्रिययोरवकिरति तदा त्रिवार्षिकः
द्विवार्षिके ॥ होमश्च ॥ अमात्याऽवकिररोर्ऋषद्व्यभिचारिण्यंच तत्तद्वेषणमासं वृत्तं वृत्तं च वीरवासा
श्चरेत् ॥ द्विवार्षिकादिष्वमत्यार्द्धं ॥ अत्यंतव्यभिचारितश्च द्वायां वैश्यायांच स वैलक्ष्मणस्योदकुंभ
दानं ॥ तादृग्वैश्यायांचतुर्थकालाहारीविप्रान् भोजयेत् ॥ यवसभारं चागेभ्यो दद्यात् ॥ तादृक्कृक्षः
त्रियायां त्रिशत्रो योषितस्य द्यूतपात्रदानं ॥ तादृग्विप्रायां षड्वात्रमुपवासो गोदानं चागोघ्नवकीर्णः
कायं घंठावकीर्णस्य पल्लभारसीसमाधयोदानं स्त्रीसंभोगमं नरेण मत्पारेतो विसृज्य नैऋतयाग

रामः

४६

मात्रं दिवा स्वप्ने त उत्सर्गे वैवं । कृच्छ्रं चादि दधति दिष्टं ब्रह्म चर्ये सुरे तस्कंदने येवमेव ॥ रात्रौ स्वप्ने रे
तः स्कंदने ब्रह्मचारी स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा पुनर्मा मे त्विंद्रियमित्युच्यते गायत्री वा त्रिजपेत् ॥ अष्टाध्विः
कशतजप इत्यन्ये ॥ वानप्रस्थयत्योर्मत्या ब्रह्म चर्यलोये पराकत्रयमुक्तमवकीर्तिवते । अमत्या कृच्छ्र
त्रयमुक्तं प्रसंगादुच्यते ब्रह्मचारिणश्च अनातुरस्य गुरुशुश्रूषादि गुरुतरकार्यव्यग्रतया सप्तरात्रं नै
क्षस्याग्रिकार्यस्य चालोये कामावकीर्णोऽस्य वकीर्णोऽस्मि कामाय स्वाहा कामावपन्नोऽस्मावपन्नोऽस्मि
कामकामाय स्वाहा इत्याद्यामाज्याहुतीर्हुत्वा समाप्तिं वंतु मरुतः समिद्रः संवृहस्य तिः ॥ समायम
ग्निः सिद्धवत्वा शुषाचबले न चेत्यनेनोपतिष्ठेत् ॥ अव्यग्रतया तल्लोयेऽवकीर्तिवतं सप्तरात्रं नदित्यन्ये
मशिवास्तौ गवादीनां प्रतिग्रहेऽष्टसहस्रगायत्रीजपः ॥ उनयनानंतरं व्रतमध्ये मेखलाय जोषवीत
दंडादीनां नाशे वस्त्रं सूत्रांतरं वा धृत्वा मनोज्योतिरित्यादि मनो लिंगानिः त्वमग्ने व्रतया असीत्यादि व्रत
लिंगानि श्वतस्त्राज्याहुतीर्हुत्वा उनयनयनोक्तविधिना धारयेत् ॥ असह्यैश्च भोजने सुतोदिते सुप्ता

प्रा०

४१

स्तमिते च वांते दिवा स्वप्ने न ग्नस्त्रीदर्शने न ग्नस्त्रायेश्मशानाक्रमराहयाधारोहरा पूजातिक्रमेषु चै
ताञ्जुहुयात् ॥ यज्ञोपवीतं विना तदन्यथा कृत्वा वा भोजने विरामूत्रोत्सर्गे वा गायत्र्यष्टसहस्रजपः ॥
याने त्रिः त्रिः प्राणायामाः ॥ भक्षरोषट् ॥ भोजनमेहनयोरप्येवमित्येके सूर्योदयस्वापिनो दिने अत्र
भुंजानस्य दक्षाधिक सहस्रजयोगाय त्र्याः ॥ एवमस्तस्वापिनारात्र्युपोषितस्योत्तरदिवा प्रागुक्तजप इ
त्यन्ये स्थावरजंगमवृक्षवल्मीकयक्षुसरीसृपादि प्राणिवधे दूष्मां डिभिर्होमः ॥ यज्ञोपवीतमेखला
जिनदंडानां लोपे व्याहृति होम षट् प्राणायामान् कृत्वा पुनर्धारयेत् ॥ संध्याग्निकार्यलोपे स्नात्वा ३ षट्
सहस्रजपः ॥ भिक्षाटनमकृत्वा स्वस्थस्यैकान्नाशने ३ षट्शतजपः ॥ भिक्षां याचित्वैकान्नाशने न दोषः ॥
शौचाचमनदर्भसंध्याभिक्षाग्निकार्यकौपीनकटिस्तूत्रोपवीतमेखलाजिनलोपे शूद्रादिस्पर्शकृत्र
यादु कामलोद्धर्तनानुलेपनां जनजलक्रीडाधूतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरतिपाखंडादिसंभाषणायर्घ्य
भितभोजनादिकररोषकलदोषपरिहारार्थं तस्य कृद्रयं महाव्याहृति होमश्चावहुकालं वहुतरध

रामः

४१

र्मलोयेतं बोधियेति मंत्रस्य शिवालये लक्षजपः ॥ गुरुशुश्रूषादिलोयेः षष्टशतजपः ॥ मधुमद्यमांस
लशुनभक्षणे कृच्छ्रं मत्पापराकः ॥ अभ्यासे द्विगुणं ॥ पुनरुपनयनं च ॥ ततश्च ब्रतस्य समाप
नं ॥ मद्यग्रहणं क्षत्रियादिविषयां एतदेव विधवाया विप्रयायाः ॥ तदेकनाश्वरो गाद्यर्थे गुरुद्विष्टे
कृत्वा भोक्तव्यं ॥ ततो रोगनिवृत्तौ हंसः शुचिषदित्यादित्यमुपतिष्ठेत् ॥ सन्निधौ न दोषः इति मिताक्ष
रा आज्ञा विधातौ गुरोः प्रतिकल्प करणे च स्नातस्त्वं प्रणियाता दिना प्रसाधाय गतदुःखकोपं च कृत्वा
शुच्येत् ॥ एतद्ज्ञानपूर्वसकृदल्पापराधे ॥ अन्यत्र पितृविषयच वल्लहत्यावत् ॥ अत्यंताभ्यासे अ
स्य यतिव्रतिनोश्च नवश्चादमासिकादी भोजने त्रिरात्रोपवासाधिकनक्तत्रयमपरप्राणायामः ॥
पंचमेष्टुतप्राशनं च ॥ अनायदिनुकायं ॥ एक उपवासः पंचगव्यपानं चाधिकं ॥ अभ्यासे तप्तक
क्षादि द्विगुणं ॥ एतदेव स्नानं कान्नभोजने ॥ स्नतकिजलपाने च पंचगव्यपानं ॥ तत्स्यर्शस्नानं ॥ आम
हेमसंकल्पश्चाद्वेषु तत्तदर्धांशदान्नभोजने पराकः ॥ क्षत्रो ॥ द्विष्टाशनस्नानमष्टशतगायत्रीजपो

प्रा०
४८

द्वादशदिनमुपवासश्च॥ न झोजनानंतरं या कपात्रे वशिष्टं तड्द्विष्टं किंचिदधिकं कल्पं। चोरव्याघ्रवि
भयाकुलदेशे महाघकारे रात्रौ गुरुणा स्वकार्यार्थं प्रेषितः शिष्यो देवान्मृतश्चेत्तद्गुरोः कृच्छ्रत्रयं॥ स
र्वत्रारोपार्थं मौषधयश्चान्नदाने तदर्थं यत्ने क्रियमाणे मृतेन कश्चिद्दोषः॥ इति व्रतव्युतिः॥ अथ
मिथ्याभिशंसने। यस्तु विप्रो विप्रं महापातकाद्यैरभिशयेत्। अनेन ब्रह्मरुत्यादि गोरुत्यादि वाक्क
तमिति संव्यवहर्तृन् प्रतिमिथ्या ब्रूयात् तदा मासं भुञ्ज्यो नित्यं तैर्द्विजैः॥ शुद्धवर्ती मंत्रजपशीलः शु
द्धोत्तरा इदमुपपातकाभिशयाभ्यासे महापातकस्य सकृदभिशयेत्। क्षत्रियादीनामभिशयने विप्र
स्यार्घ्यार्द्धहानिः। यदा क्षत्रियादयो विप्रमभिशयंतितदा तेषां द्वित्रिचतुर्गुणां॥ शूद्रस्य जपस्थाने मंत्र
कप्राणा यामाः। अहिपातकांशसिनां पादोनं॥ अनुपातकाभिशंसिनां ततोत्पूनमिथ्याभिशस्तस्य क
कुं॥ वर्षपर्यंतं मस्य प्रायश्चित्ता करणोत्तुतदुत्तरं मासमयं भक्षता॥ तत्र सार्धं कृच्छ्रद्वयं मिथ्याभिशस्तः
विप्रस्यांकनविदासनदंडादिप्राप्योपंचवर्षं विप्रकुलेषु भैक्ष्यचरणां॥ संवत्सरं वा। पाशपाशाच्च गवानु

रामः
४८

गमनां इति मिथ्याभिधानं ॥ अथ सुतविक्रये सच दास्यार्थं एवमात्मन्यर्थाविक्रयोपितत्र क
न्याविक्रये देवगृहप्रतिशयोद्यानारामयुष्करिणीसभाप्रयापुराणसेतुविक्रये सुकृतविक्रये नवां
डादिशेकां ॥ अथवात्रैमासिकं ॥ आयदितप्तकृद् ॥ अत्यंतयदिसांतयनं पुत्रविक्रये च द्विगुणं ॥ ए
कपुत्रस्यानायदिकामतः सुतविक्रये च त्रिषवणास्मायधः शायोचतुर्थकालाशी संवत्सरे राशुधो
त ॥ ईदृशकन्याविक्रये त इर्ध्वेन शुद्धिः ॥ आययकामतः सुतविक्रये चांद्रद्वयं इति सुतविक्रयः ॥ धान्य
पुष्पपशुस्तेये स्तेयप्रकरणा एवोक्तं ॥ अथ पुष्पपशुस्तेयं तु मलिनीकरणं ॥ अथाज्ययाजने तत्र वात्य
याजके ॥ प्रात्योपनेता वात्यध्यायकः शूद्रोत्पेष्टिकर्मयाजको वेदविप्लावी तत्करव्यतिरिक्तशरणाग
तव्यतिरिक्तत्वा गीतस्कररक्षकः वशीकरणो ज्ञाठनादिरुपाभिचारकर्त्ता चामत्या कृद्वाति कृद्वाति कृद्वाति
ति कृद्वाति पुष्पयायोग्यं ॥ क्वचित्समुदितं क्वचिदेकं कुर्यात् ॥ आततायिविषयाभिचारे न दोषः ॥ वात्यः
प्रागुक्तः ॥ द्यहादिर्द्वादशाहंतो हर्गणो हीनः ॥ मत्या वात्यस्योपनयनाध्ययनाजने मूढालकव्रतं मत्यास

वेद्येववा। एतत्तु हलकव्रतं च वात्पप्रकरणोक्तं विप्राद्यंत्येष्टिकर्मसुलोभाद्याजनेकायोति कृद्गुस्तस
 कृद्गुश्च। अभ्यासे द्विगुणं अत्यंतं अभ्यासे त्रिगुणं॥ शूद्राद्ययाज्ययाजने तत्तौरोहित्ये तदध्यायने त्वमत्या
 चांदादिष्वेकं अशक्तौ कृद्गुः॥ मत्यात्रैमासिकं॥ अभ्यासे द्विगुणादि॥ कामतोत्यंतं शूद्रयाजनाभ्यासे ग्री
 ष्मवर्षादिमंतेषु क्रमेणायंचतयोच्चावकाशजलशयनानिकुर्युः॥ गोमूत्रयावकाशनं च॥ अकामतो
 न्यासे तल्लक्ष्य सर्वदूषयत्यागेन दशसहस्रप्राणायामाभ्यासेन च शुद्ध्यति। परिवेदकादियाजने येव॥
 सर्वत्र लक्ष्यद्रव्यस्य जलेत्यागपूर्वकमेदैतत्प्रायश्चित्तानुष्ठानं। एवं घर्षचंडालादिश्रोत्रावक्ष्माश्लेष्मनद्या
 येऽध्ययनमश्रुचिनाध्यायनं वा निषिद्धाध्ययनं प्रतिनिषिद्धाध्यायनं च वेदविप्लावतं। तत्र मत्यात्रिरात्रमु
 पवासः। अभ्यासे कृद्गुः अत्यंतं अभ्यासे कृद्गुः त्रयं॥ कामतोऽत्यंतं तानवच्छिन्नाभ्यासे संवत्सरं यवौदन
 भोजनं॥ एतदेव गर्हिताध्यायकयाजकयोर्दक्षिणात्यागोऽधिकः स्मृतिधर्मशास्त्रव्याख्याने तदध्वम्
 नित्यानध्यायाध्ययने यावदधीतं तावज्जलेऽधमर्षांतत्त्वाध्यायं जयेत्॥ अशक्तौ जले जयेत्॥ अत्य

शक्तः स्थले जयेत् ॥ मत्प्राप्त्यनन्धाय मुयवासः ॥ अशुचिना ध्ययने चैवं नैमित्तिकानन्धाय ध्यय
ने च दुर्वोधस्य तदर्धं काककुक्कुटमूषकमंडूकादेरंतरागमनेन क्तं पुनरध्ययनाभावश्च ॥ गवा
श्च महिषादिपशुस्त्रीशूद्राद्यंतरागमने विरान्त्रमुयवासः त्रिषवरां स्नानं च ॥ जानुभ्यां ग्रामानर
गमनं वा ॥ आह कश्च गोलवानररजकादीनामंतरागमने कायं श्ववराहोष्टादिचांडालस्तृत्तिकोद
कशवादेरंतरागमने कायत्रयं गौर्गवयगजादि ब्रह्मोक्तनास्तिकादीनामंतरागमने त्रैमासिकं ॥ शषमे
श्रयाकादिगमनेषां त्रैमासिकं ॥ गजगंडसारवाघ्रमहायातकि कृतघ्रादिगमने कृद्धारण्यष्टं सर्वत्रामत्या
द्वं सर्वत्र तदानीमेवाध्ययनविरामेन प्रायश्चित्तमिसाहुः ॥ इत्ययाज्ययाजमं ॥ अथ पितृमातृसुतत्यागे
यत्तितानां पित्रादीनां गृहीतानां गृहान्निष्काशनं हिसः मत्यातत्कर्तुं श्राद्धादिष्वेकत्रैमासिकं वा जातिश
क्तिगुणान्यासायपेक्षया ॥ मत्प्राप्त्यनन्धाय मुयवासः ॥ अथ पितृमातृसुतत्यागे येवं तडागारामविक्रये उक्तं सुतविक्रयप्रसंगे ॥ कन्या
दूषणं श्रंगुल्यादिना तस्याः क्षतयोनि त्वकरां मिध्यात दोषख्यापनं च तत्र सर्ववर्णानां चांद्रैमासि

प्रा०
५०

कंवा अनुलोम्येनासवर्षाकन्याद्वषरोमासंपयः कायं वा पातिलोम्येतु क्षत्रियवैश्ययोः कृच्छ्राहं॥
ग्रीष्मवर्षाहेमंतेषु क्रमेणार्धमात्रावकाशजलशयनानि मासंगोमूत्रयावकयानं वैत्रादिचतुः
ष्टंग्रीष्मः॥ एवमपरचतुष्टेवर्षाहेमंते॥ शूद्रस्य षड्वर्ष॥ सोमविक्रयी वृषलीयतिकौमारदारत्या
गिशूद्रयाजकगुरुप्रतिहंतृमध्ययब्राह्मणावृत्तिध्रुकूटव्यवतिकौमारदारत्यागिशूद्रयाजकगु
रुप्रतिहंतृमध्ययब्राह्मणावृत्तिध्रुकूटव्यवहारीयतितव्यवहारिमित्रधुकशरणीगतयातिप्रतिह
यकवृत्तिषु अमत्यात्रैमासिकं॥ मत्याषाणमासिकं॥ अभ्यासे कृच्छ्राहं॥ परिवेदकयाजनेतस्यैकन्या
दानेऽगुरौ कौटिल्ये आत्मार्ययाकारं भेदमद्यायाः स्वस्त्रियोप्युपभोगरूपमध्ययस्त्रीनिषेवरोदेवता
राधनाद्यर्थं गृहीतत्रतलोयेऽन्यस्मिन् वतलोये च चांदादिष्वेकत्रैमासिकं वा अथ स्वाध्यायादिश्रमि
त्यागे॥ तत्रात्यंतायदि स्वल्पकालं वेदत्यागे कायं। अधिककालेऽति कृच्छ्रं॥ ततोऽथ धिके पराकृत्या
दिबोध्यं इदमपि मासादर्वाक् तदुत्तरमपित्यागे चांद्रत्रैमासिकादियथायथं कृतप्रायश्चित्तेन पुनरा

रामः
५०

चार्यादेदग्रहणं कार्यं यदा तु घनार्जनव्यग्रतया शास्त्रश्रवणकुटुंबपालनाद्याकुलतया वा विरका
लंत्य जतितदा चांदादिष्वेकं त्रैमासिकं वा नास्तिक्याद्यसनासक्त्या वा तत्प्रागेव स्मरुत्या समगातथा नास्ति
क्यादग्नित्यागे मासद्वये जाते कार्यं कृत्वा पुनः संधानं ॥ मासचतुष्टये अति कृच्छ्रस्तप्रकृष्टं वा ॥ घणमासं त्या
गे यरा कजातदूर्ध्वं चांदादिष्वेकं ॥ संवत्सरादूर्ध्वं त्रैमासिकं द्वैमासिकं वा ॥ यदा त्वालस्यात्यजतितदा द्वाद
शाहाति क्रमे त्रय उपवासाः ॥ मासाति क्रमे द्वादश संवत्सराति क्रमे मासोपवासो मासं पयोवा प्रमाद
दिनात त्यागे आत्रिरात्राद्वादश प्राणायामाः ॥ आषडात्रा चतुर्विंशतिः ॥ आद्वादशरात्रात्यं चाशत ॥ आ
विंशतिरात्रा कृतं प्राणायामाः ॥ आत्रिंशदात्रा उपवासः ॥ आसुष्टिरात्रां त्रिरात्रं ॥ असंवत्सरात्कायमम
तः परं प्रत्यहं कार्यं ॥ सर्वत्र यावत्कालमहोमीतावदचांदयादित्याहुः प्रमादविषये तु संवत्सरादूर्ध्वं त
त्यागे चांद्रं कृत्वा पुनराधानं द्विवर्षोद्धिने चांद्रं सोमायनं च ॥ चांद्रद्वयं वा ॥ त्रिवर्षोद्धिने संवत्सरं कृत्वा
न्यासो गोदानं च ॥ पुनराधानं ॥ संस्काराद्यकरारूपे च सुतत्यागे यातित्यादि ॥ त्यागकारणाभावे यि

पा०
५१

पितृव्यमातुलादिरूपवांधवैः संभाषणासह भोजनादिरूपे शक्तौ पालनाद्यकरणा रूपे च वांधवत्यागोऽ
भार्यायावेश्यात्वकरणेन जीवरूपे स्त्रीधनोपजीवनरूपे च स्त्रीजीवने प्राणिबधेन जीवनरूपे हिंसाजीवने
वश्याधर्थौषधिभिर्जीवनरूपे औषधिजीवने जालवडिशादिविधानरूपे तिलेस्त्रादिपीडनयंत्रप्रवर्त
नरूपे च हिंसुपंत्रमवर्तते ॥ तृणादिमहापंत्रप्रवर्तनरूपे च तस्मिन्मृगयाघृताद्यष्टादशव्यसनेषु च वाऽ
दादिष्वेकं त्रैमासिकं वा ॥ अतः ताभ्यासेन दूते मृगयायां पांचवार्षिकव्रतं ॥ अनृतवक्तृतस्करराजन्यवृ
क्षारोपणावृत्तिगरदाग्निशस्त्ररथगजारोहणावृत्तिरंगोपजीविश्वगणिकशूद्रोपाध्यायवृषलीयतिभां
डिकश्च ब्रह्मजीविश्वे त्रयोपजीविविकित्सकदेवलकराजपुरोहितकृतधूमधूपकृतकारकाश्च नरप
शुविक्रेयाद्यज्ञोज्यान्नाशने वास्त्राण्यभिर्द्वं तोतल्लक्षद्वयं त्यक्त्वा त्रैमासिकं कुर्यात् ॥ वरुणकाले द्वयं त्यक्त्वा
चतुर्थकालाहारात्रिकालस्त्रापितोऽवृंचरित्वा देवपितृतर्पणं कृत्वा गवादिकंच दत्त्वा शुद्धोयुः ॥ अथ ग
णिकः ॥ अथ गणाजीवी ॥ आंडिकः सूर्यादिजीवी ॥ वंदीवा ॥ अथ वृत्तिः ॥ श्वेवकः ॥ ब्रह्मजीवी मूल्येन द्विजकर्मकर्ता

रामः
५१

इयग्रहणेनयरहास्यकरणरूपे आत्मविक्रये। शूद्रसेवारूपे शूद्रप्रेष्यत्वोहीनेषु मैत्रीरूपे हीनसः
रूपे चांदादिष्वेकं त्रैमासिकं वा॥ वदुःकालं शूद्रसेवायां चतुर्थकालं मितमोजनस्त्रिकालस्त्रायिनः स्त्रा
नाशनाभ्यां विहरंतस्त्रिभिर्वर्षैः शुभेयुः॥ समुद्रायानेन्यासरुरो। सर्वयुस्यैव वहरुरो नृभ्यततेच
शूद्रसेवावत्। अहीनसरवं भेदयन्नुपोष्यययः पारणां॥ अकृतसवर्णविवाहस्य हीनवर्णविवाहो
हीनयोनिनिषेवरांसाधारणस्त्रीरूपवेश्यादिभोगश्च। तत्राद्ये चांदादिष्वेकं त्रैमासिकं वा। सहस्रमति
पूर्ववेश्यागमनेषाजायतं। तथाद्विरात्रिरभ्यासे कामतश्च सहस्रमने सप्तरात्रं। तत्तकुशोदकपानं॥ म
तिपूर्वकाभ्यासे चांद्रं अत्यंताभ्यासे त्रैमासिकं रितः सेकात्प्राडः निवृत्तौ सवैलस्नानं। गोभ्यश्चौषधिभारदा
नंच। आजन्मात्यंतानवद्विनाभ्यासे गुरुतल्पवत्। अत्रप्रतिनिमिषं नैमित्तिकस्यावृत्तिर्नास्ति। किंत्वेवंमसा
गमनाभ्यासे द्दुर्गुणावृद्धिर्नासादर्वाक्। ततो मासगुणावृद्धिर्यावद्द्वं। ततोऽद्गुणावृद्धिः॥ अमत्याभ्यासे सह
कृते यत्प्रोक्तं तत्रिभिर्गुरौ स्त्रिगुणांततो येवंप्रकल्प्यं। एवमुपयातेकाभ्यासेऽनुक्तप्रकारविशेषे सर्वत्र
॥ महायातकाभ्यासे तु तत्प्रोक्तं द्वितीये द्विगुणांततो ये त्रिगुणां। चतुर्थे निवृत्तिर्नास्तीत्यादिकं॥ अगृहीताश्च

प्रा०
५२

मित्वमनामित्रं वर्षयंतं विना अममवस्थाने प्राजायतं कृत्वा आश्रमांगीकारः द्वितीये अति कृद्ः तृती
ये कृद्ः अति कृद्ः। अत दुर्ध्वं चांद्रं इत्यादि यदि अनायदि प्रथमे देवां द्रादि धेकं यद्वा त्रैमासिकं ततोऽष्टेषु द्विनि
चतुर्गुणं बोध्यं॥ परया करतिः परान्नपरियुष्टता चार्वाकादिशास्त्राभ्यास असकृत्वाधिगमनं। स्वर्णाद्युत्प
त्तिस्थानेषु राजा जयाः विकारित्वमाकराधिकारस्तेषु भार्याविक्रये च चांद्रादि धेकं त्रैमासिकं वा। अथासत्प्रति
ग्रहे तत्र प्रतिग्रहस्यासत्वं जाति दुष्टचंडालादेः कर्म दुष्टयतितादेश्च भवति कुरुक्षेत्रादि देशे ग्रहणादिका
लेन स्वस्वरूपतोपि सुरामद्यमेषां महिषी कृष्णा जिनकालपुरुषमृतशयो मयतो मुख्यादेरसत्वं तत्र निमित्तं
यस्य मावेशो यथायहिनादेर्मेयादि प्रतिग्रहः तत्र व्रतचर्यपूर्वगो धेवसतं। प्रत्यहं सहस्र गायत्री जपपूर्वकं
भासं यो व्रतं अभ्यासेषु काले ययः यानमासं यावत् त्रिचतुर्निमित्तं संनियते च। यदैकमेव निमित्तं त
दा चांद्रं यवित्रेष्टिर्नगादेष्टिर्नित्रविंदेष्टिर्वा गायत्र्या लक्षजयो वा अंते विप्रभोजनं सर्वत्रानुवृत्तौ दातुं दे
शकालद्रव्येषु दुष्टेषु द्वादशानिष्कप्रमाणा प्रतिग्रहद्रव्ये कार्यं। एवं सर्वत्र द्रव्यानुसारात् प्रायश्चित्तवृद्धिहा

रामः
५२

सोऽदातृदेशकालद्रव्येभ्यस्तदोषप्रायश्चित्तस्यैकगुणादिहृदिः। अल्पद्रव्याणां मणिवासोगवादी
नामेकैकप्रतिग्रहे गायत्र्यष्टसहस्रजपः। ततोऽत्यल्पे भिक्षामात्रप्रतिग्रहे पुराणमंत्रमुच्चारयेत्प्रायश्चि
त्तं सर्वसति द्व्येगृहीतद्रव्याणां गोत्रं त्यागश्च। अथ द्व्येकस्य विद्वानं वा एकतरनिमित्तके तु त्याग
प्रायश्चित्तयोर्विकल्प इत्याहुः षोडशमहादानान्यस्य प्रतिग्रहः एकस्यैव अनेकैः प्रतिग्रहे तु न दोषः। श
स्त्रविषवस्त्रांशश्च शालग्रामगजतिललोहानां मृतशय्यालंकारवस्त्रादीनां तिलधेनवाश्च प्रतिग्रहो
ऽसत्। नवश्चाद्रमासादिकश्चाद्रगजकायासुभोजनं च तथा। तीर्थे प्रतिग्रहो विद्यातयोहीने न प्रति
ग्रहोपि तथा। उत्तमद्रव्यप्रतिग्रहश्च। उत्तमत्वं च मूल्यतः वचनाच्च। तत्र देवविप्रराज्ञां द्रव्यमुत्तमं गो
भूसरस्वत्यक्तयेति ह्यंशे गोप्ये। अत्र दधि मधु त्राण गोभूमिम्प्राश्च गजा उत्तमा इति देवलः। रत्नक्षेत्रदे
श्महेमकुण्याभरणा निचमृतशय्यादि प्रतिग्रहे पुनः संस्कारोऽधिकः। एवं समुत्कर्षानृते गुरोरलीक
निर्वधे गुरोर्व्यभिचाराद्यभिषाये च ज्ञानतः कृते मासं पयसा वर्तनं। एतदेवाशुविद्रव्यस्याग्रं भक्ष्यं ह्य

प्रा०
५३

गेइत्याहुः॥ अथ निदिनानादने। तत्रात्रमदनीयमात्रंतस्य निदितत्वं। स्वभावकर्मसंयर्कक्रियाभा
वपरिग्रहैः स्वभावाल्लशुनादेः कालतः पर्युषितदिः क्रियातोरुस्तदानादिनाव्यंजनदिः भावादिसु
रसादेः भवति हि कस्य विदिक्षुरसेमदिरेयमिति भावः॥ परिग्रहात्पतितानादेः तत्र स्वभावदुष्ट
लशुनकृत्राकविद्वराहग्रामकुक्कुटयलां दूनां प्रत्येकमपत्यासकृद्भक्षरोत्सांतपनं। आत्मासेयतिः
वांदायरां मत्याभ्यासे सकृच्चेष्टादं। अभ्यासेतदावृत्तिः अत्यंताभ्यासे सुरायानसमं। प्रायश्चित्तांते युः
नरुयनयनमेषु सर्वत्र पुनरुयनयने च स्वाध्यायादिकालायेष्टावयनमेखलादंडमैक्षवर्षादीनिः
चन। अत्र गृज्जनं विषदिध्वाराणहृतमृगमांसमिति कश्चित्। कलिंजमिति तन्नामेति प्राच्याः गृज्जनं
लशुनतुल्यः कंदइति मिताक्षरा गाजराख्यं मूलं यदीययत्र गायकाः कंठशुद्ध्यर्थं भक्षयंति। विद्य
अमदार्थं सयत्र विशेषश्चेति माधवः॥ चरकायुक्तयलां दूवांतरभेदेषु कृत्राकादिभेदेकवकादौ
नरगोमांसादिचैवं॥ एषां मुखे प्रवेशमात्रेव लाकारेण भक्षरो अनुयनीतवालेन सकृद्भक्षरो च

रायः
५३

गायत्र्याः अष्टाधिकसहस्रेण मूढिसंघातावनयउपवासइतरौषधानाश्वयाघ्नियुक्तस्य भक्ष
णो न दोषः अत्रापि पूर्वोक्तसंघातावनयउपवासश्चेति स्मृत्यर्थसारे सर्वत्र हृदि नेर्ध्वगंधवर्णार
सैलं शुनादितुल्य भक्षणे च लक्ष्म्या यक्षिकुसुंभकर्ता कुंभीकाशयुतालक्षेयां त क क व क
कृष्णसर्पयतंडुलीयकनालिकानालिकेरी ॥ खड्गारवशाकानिकलिंदलावककुंभीशाकट्टना
लावु आरण्यकुरकीकुंसुभरक्तशिशुकोविदारक्षुद्रश्वेतकंठकिटंताकराजसर्पधारव्यशाकोडुं
वरज्योतिकाकेरुखट्वाक्षक्षवकशारायुष्यशाल्मलेषु अन्येषु च कटुदुर्गंधिकंदमूलफलदि
षु भक्ष्या भक्षत्वेन संदिग्धेषु चैतेषु व्रश्चनय भवेषु लोहितवृक्षनिर्यासादिषु रेतोविरामूत्रेषु करनि
र्मथिते दधिवहिर्वेदिचरुपुरोडाशेषु भक्षितेषु अमत्या सकृच्च उपवासः आवृत्तिरभ्यासे । काम
तोऽभ्यासे प्राजायत्यां अत्यंताभ्यासे त प्रकृद्धः पुनरुपनयनं च । अन्यथा यतेत संधिनीयमसूत्यं
दिन्यानिर्दशामेध्यासे विमृतवत्सान्यवत्सा गवामनिर्दशाजामहिष्योः एकशफानां महिषीवर्जिता र
ण्यमृगाणां चाजावर्जितसर्वस्तनानां च क्षीरयाने तद्धितं भववर्जितसर्वशुकेषु चामपायानोत्तरं स

प्रा०
५४

मनंतरमेव हृदने चैक उपवासः मत्प्रात्रिरात्रं श्रमत्प्राः स हृदयस्योच्च जानतो भक्ष्यो हृदने द्विरात्रमः
भ्यासे यक्षंगो मूत्रयावकपानं । अत्यन्ताभ्यासे मासंतत्संधिनी वृषभेणो यजीगमिषुः संधिनी स्रवतक्षी
रा आविकस्वरोष्ट्रनरवानरविद्वराहश्चापदक्षीरेष्वमत्प्रासांनयनं मत्प्रातप्त हृदः श्रम्यासे चांद्रं पुनरुप
नयनं च अत्यभ्यासे यतनं स्त्रियाः क्षीरं द्विजः पीत्वा कथंचित्काममोहितः पुनः संस्कृत्य चात्मानं प्राजा
यत्येन शुद्धति । वृहत्चारियत्योः हृदः तप्त हृदो वा शुक्तेषु दधिसविकारं न्योज्यं शूद्रस्य कपिलाक्षीर
यानेन वा दंष्ट्रहृत्तं विप्रस्यापि द्रुतशेषातिरिक्ततत्पानेन यशुत्वप्राप्तिः सर्पसरीसृपमूषकमाजीर
हृकलासककटेन कुलमंडूकशृंगिमयूरकवादनरकथिश्च गोमायुर्वृकदंष्ट्रिपंचनखसिंहरुवा
घादिश्चापदक्रवाज्जंतुगजाश्चैष्ट्वरैकशफानामुभयतो दंतानां काकवकवलाकारं स गृध्रजालपा
दचक्रवाकविष्टिरपुंडरीककथिंजलभासचाषुकुकुटहंसकृवचक्रकारंडवगृहचटककथोतपारा
वतखंजनयां डूकशुकसारिकासारसटिटिभोलूकश्येन कंकरक्तपादतितिरिक्तीकिलहारीतसहलि

रामः
५४

कुटवालमहुकलीवक कौंचखंडदार्वाघाट भूचिन्तागुहादीनांचलचरजलजपक्षिप्रतुपप्राणि भक्ष
कनरेवेर्विकीर्यात्रादि भक्षकमत्स्यादजेतुमत्सानां मांसस्य सूनामांसशुष्कमासानां शशशल्लक
ह्यगोधारवङ्गव्यतिरिक्तयंचनखमांसानां तद्याविलम्बवारक्तवसामज्जानां तदुद्धिष्टानांच भक्षणे अ
मत्स्याकायं अभ्यासे महासांतयनं मत्स्यातप्तकृद्धोऽभ्यासे चांदं अत्यभ्यासे यतनं तेषां कर्णविष्टप्रभृ
तिमलषट्केऽर्ध इति स्मृत्यर्थसारे. अमत्स्यासकृद्भक्षणे उपवास एकः कामतो द्विगुणं तथाऽभ्यासे त्रि
रात्रं सप्तरात्रदशरात्रमासव्रतं चाप्यगान्यभ्यासाधिकामालोच्यो ज्यानि। अभ्यासव्रतांते सर्वत्रै
कदिनं घृतप्राशनं पुनः संस्कारश्च समुदित भक्षणाभ्यासे तु माण्डसायिकं संवत्सरं चेति प्राच्याः। एषा
ज्ञानतो भक्तगोक्षीरगोतुसांतयनमज्ञानतः प्राजायत्यं। अकामतोऽभ्यासे चांदं कामतस्तद्यात्वे षण्मासं
अत्यंताभ्यासे सांवत्सरमिति मिताक्षरा एषां केशनखप्राशने अजाविमहिषमृगाणामाममांसं भक्षणे
मृलोष्टभक्षणेऽमत्स्या एक उपवासः मत्स्या त्रिरात्रं एवं कीटपतंगकृमिजलचराक्षिभक्षणे रक्तवमने
चेतदिति स्मृत्यर्थसारे मांसभांडे पक्वान्नाशने अहं कुशयक्ययः पानं॥ व्रतिनः केशादेर्मुखमात्रप्रवेशे

प्रा०
५५

न स घृतं वास्तीरसं वापिवेत केशादि प्राशने सद्यः कुश हिरण्योदक सहित घृतपानं ज्ञानतोऽभ्यासे त्रिरा-
त्रोपवासः घृतप्राशनं च । भक्षारि शशकादयः ॥ यं वै वयं च न स्याः । मत्स्ये शुसिं हतुं उिकरो हितया ठोः
नराजीवाः । सशल्काश्च सर्वमहिषा जावि उरभु रुरुमृगाश्च तित्तिरिमयूरलावक कपिं जलवा धीरा सव-
र्तिकाष्टयक्षिषुश्चाद्रुः वलचर्यादिषु मधुमांसादि भक्षणेऽधिकं त्रिरात्रं कार्यं कायवा पुनरुपनयनं ।
ततो व्रतसमापनं । अज्ञानतः स हस्ते मांसं भक्षणे कायं ज्ञानतो द्विगुणं अज्ञानतोऽभ्यासे चांद्रं । समुद्रगाः
तीरे अन दुत्सहिता गौश्च दक्षिणा ज्ञानतोऽभ्यासे संवत्सरव्रतं ॥ अतं ताभ्यासे याति तं कपि खर विह्वरा
हादिरेतो मूत्रपुरीषाणा मन्येषां च मो जानामेन द्रक्षणे चांद्रं अज्ञानतस्त प्रहृष्टं अतो उपनयन सर्वत्र ।
वल्माद्रेतो मूत्रादिसंयाने प्राजायत्यं दु नैका दश वर्ष स्याथ्येत देवेत्याहुः ॥ ॥ अथो द्विष्टाः भक्ष भक्षणे ।
तत्र श्वका कयक्षिश्चापदारुविशालनकुलो द्विष्टे भस्यन्ते रसे च केशाद्ययन्नदोषा दौद्रव्यशुद्धि सं-
स्काररहितेऽमत्या जग्ध एका हवास्ती सुवर्चलापानं मत्याश्चे त्रिरात्रं अल्पद्रव्ये वेद मत्याभ्यासे हृद्धे म-
त्याभ्यासे यक्षयावकव्रतं व्रतस्य वलक्षत्रवैश्यशूद्रो द्विष्टे तु विप्र एक त्रियं च सप्त रात्राणां पंचगव्यं पिवे

रामः
५५

तु अभ्यासे येषामावृत्तिः मत्प्राप्तान्येव सोपवासानि कृत्वा तत्र कृत्वा चांशानि क्षत्रादौ पादयादहानि
: विप्रोद्धिष्ट भोजने स कृत्वा ततः कृते महाव्याहृत्य भिमंत्रितययः पानं ज्ञानतस्तदभ्यासे सांतयनं
॥ उद्धिष्टं चात्र एकपञ्चविष्ट विप्राणां भोजने एकेनापि भोजने त्रिरात्र मद्यमर्षणजयः। कामतस्त्वे
तद्विषये यंचरात्रं सप्तरात्रं वाः भोजनं चांशवा। अभ्यासादितारनमोचयोज्यं गुरुभिन्नोद्धिष्टोद्धिष्टे
द्धिष्टोपहित भोजने कृत्वा भोजनपात्रे भुक्तशेषमत्रोद्धिष्टं शूद्रभुक्तशेषभोजनेः कामतस्तप्रकृत्वा का
मतः प्राजापत्यं। अभ्यासे यराकं क्षत्रियवैश्यगर्दभादिभुक्तशेषभोजने पादोन कृत्वा सार्धं कृत्वा त्र
यादि इति केचित् ॥ भांडस्थे केशपिपीलिकामेध्यासविकीटैरुग्रहते तावन्मात्रमुद्धृत्य मृडूस्पताम्रवै
दूर्यहिरण्यारजतादिभिर्गोवालदभयुक्तेन वारिणा शेषं प्रोक्षयेत्। रुस्तस्य मेवं मृतं तजोत् मुखस्थं
निष्ठीव्य घृतं प्राशयेत्। मनुष्यरेतो विण्मूत्रभक्षणे वर्णाः क्रमेणातप्रकृत्वा तिकृत्वा कायत्रिरात्राणि कुर्युः
मत्प्राचांशतप्तकृत्वा कायानियुनः संस्कारश्च अंत्याना भुक्तशेषं पावकयात्रावद्धिष्टं मुक्तावर्णाश्चाद्रंका
यंतदध्वं पादंच कुर्यात्। अभ्यासा उद्धिष्टभक्षणे चांशमहासांतयनषड्रात्रिरात्राणि अभ्यासे द्विगुणा

प्रा०
५६

निरंतरेयतनंतडुद्धिष्टभोजनेद्विगुणं॥सहभोजनेत्रिगुणं।मत्पाःभ्यासेत्रिगुणं।कानिचिडुद्धिष्ट
भक्षणाप्रायश्चित्तानिप्रकीर्णकरणेदक्षितानि॥॥अथोशुचिद्रव्यस्युष्टेतत्रकेशकीटनीलीलाः
क्ष्मास्ताग्रस्थिचर्मरुधिरविण्मूत्रमांसवसामज्जाशुक्रस्यष्टस्यमहायातकवेक्षितस्यडुष्टयक्षावली
ठस्यविद्वराहश्चाद्युद्धिष्टस्यगवाद्यातस्यतस्यशुक्रपर्युषितयोःवृषापक्कदैवपित्रान्नहविषांचाषने
यानेवाःमत्पाचेडुपवासःमत्पाकृकूपदौल्यसंसर्गेअधिकसंसर्गेऽर्धकृकृःतत्रापिसंसृष्टामेध्या
देःमत्पोपलब्धौतप्तकृकृः॥अविज्ञातजात्यस्यादिहृषितेकर्णविडालादिमलषट्केचाट्टेचाट्टेजलया
नसमयेमुखनिःसृततोयंयदिभोजनेचांड।इदमत्पनाभ्यासेज्ञानतःसुराभिन्नगौडीमाघीमद्यवा
सितशुष्कभांडोदकस्याज्ञानतःसकृत्पानेकृदनेचअहंकुशमूलानियक्कक्षीरयानं।तथाभ्यासेतदे
वषडात्रंज्ञानतस्तुपंचाहंशंस्वपुष्पीशतपयःपानं।तथाभ्यासेसप्तरात्रंगोमूत्रयावकयानं।अत्यं
ताभ्यासेतुद्वादशाहं।ब्राह्मीशततययःपानंप्रत्यहमष्टसहस्रगायत्रीजपश्च।अथकृदनेनजीर्णः
त्वेतदेवतत्रतच्चद्विगुणंएवंभांडस्याईत्वेपितालादिमद्यभांडोदकपानेएतदध्वंशुष्कसुराभांडरथा

रामः
५६

दकपाने एक उयवासः। परे द्विचघृतप्राशनमात्रं। तादृशभांडस्थययुषितजलयाने कूर्दने च ग्रहं॥
शंखपुष्पीयक्कक्षीरयानंतयत्नारेतत्तौवा। अकामतो द्विअभ्यासे पंचरात्रंतत्कामतः सक्त्याने
सप्तरात्रं। तथाभ्यासे पक्षं जीर्णात्वे भांडस्या ईत्वे च प्राग्वत्। आईसुराभांडस्योदके पीते जीर्णो चांदका
मतः अकामतः षडुयवासाः अमोज्ञानभांडस्थितजलदुग्धदधियाने ब्रह्मकूर्चः शूद्रस्यात्र सर्व
विषये किंचिदानमेव। अंतस्थित किन्नमृतपंचनखश्चखरविद्वराहादियुक्तात्वं तोयहतकृपादि
जलयाने षडुयवासाः कृक्रेवा वृतांते पंचगव्याशनंच अक्लिने उयवासत्रयं पंचगव्यं चांते। शूद्रा
णां नक्तं इदं ज्ञानतोभ्यासे सक्लिने यित्रिरात्रं। अकामतोऽर्धं। प्राच्यां शु अकामतप्रागुक्तं। कामतोऽ
द्विगुणमित्याहुः। तादृशानुषाशवयुक्तकृपादिजलयानेतु अज्ञानतः सक्तञ्च षडुयवासाकामतोऽ
भ्यासे पराकः॥ अतंताभ्यासे तप्तकृक्रेः। ततोऽधिकनराभ्यासे चांदं। तादृशस्थूलतराकादिजल
यानेतु न्यूनं कल्पं विण्मूत्राख्यादिदूषितकृपादिजलयाने त्रय उयवासाः तादृकुंभस्थजलया

प्रा०

५७

नेसांतपनं इदमज्ञानतः कामतो द्विगुणं पूर्वोक्तपादौ पानव्यतिरेकेण स्नानमात्रेणैक उपवासत्रिष
वशास्तानं गायत्रीजपश्चंडालादिखाततडागादिषु जानुदद्यादस्य परिमाणं जलासु द्रुदपुष्करणी
षु अकामतो जलपानेन क्रमः। कामत एक उपवासः अन्यस्वनि तवां डालादियरि गृहीतकृपादिजल
पाने एतदर्थं अभ्यासे कृच्छ्रं कामतो अभ्यासे द्विगुणं जानुदद्याद्द्रुदपुष्करिण्यादिषु न दोषः तादृशकृ
द्ये विप्रस्य महासांतपनं क्षत्रियादीनां कृच्छ्रार्धयादाः॥ अमत्याः ३६। अशक्तः पंचगव्यं पिबेत्॥
एतदेवात्यल्यतलतदीयतडागादौ पाने चंडालादि भांडस्थजलपाने च कूपवत्सकृद्ज्ञानतश्चेन्न
उपवासाः आपदित्वेक एव। तत्कूपभांडादिजलस्य पानोत्तरमेव हृदने विप्रस्य कृच्छ्रं रजकाघं त्यज
रवानकूपभांडस्थानुपयोदधिपाने त्वमतो द्विजाः स व्रतकृत् त्रिद्वि एकोपवासान्कुर्युः॥ शूद्रस्तूपवा
सः शक्त्वा दानं मत्या द्विगुणं। अंत्यजखातवापीतडागादिषु जलाद्यावरणे एक उपवासी मत्या द्विगुणः
मत्याभ्यासे कार्ये मध्येषु पंचगव्यं। जानुद्वेषु न दोषः॥ अत्र सर्वत्र पुनः सस्कारः शूद्रामेव सेविकीटस्य

राम

५७

एभोजनेत्वहोरात्रभोजनं। अथचंडालाद्यन्नभक्षणे। तत्रज्ञानतःसकृच्चंडालाद्यन्नभक्षणेचांद्रं॥
अज्ञानतस्तत्तत्तुः एककालोद्देशेनैकप्रयत्नोपक्रमाणां ग्रासानामेकस्मिन्प्रयोगेभोजनंसकृद्भो
जनं। एवंपुनर्भोजनेऽभ्यासः। वारत्रयेअत्यन्ताभ्यासः। एवंसर्वत्रबोधमितिप्राच्याःभवदेवस्तु। अज्ञा
नतःसकृद्भोजनेसप्तसकृच्चंडायतां। ज्ञानतोद्वैगुण्यमित्याहुवलात्सकृदुक्ततदत्रभोजनेउपहृ
वासत्रयं। वनात्सिद्धान्नभोजनेयराकः॥ सिद्धान्तार्धशुक्लान्। सकृत्लाजादौतदर्धमात्रंबोधं। एत
त्प्रायस्योपयातकत्वेनतत्रतायाअभावात्ज्ञानाभ्यासेचांद्राभ्यासः। अज्ञानतस्तत्तत्तुः। ततो
ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवारंभोजनेयातित्यं। अज्ञानतोद्विगुणंतत्रद्वादशवार्षिकं। यवनस्तेक्यावना
मन्नभोजनेय्येवं। द्विजस्यज्ञानात्तेक्यातेषांदास्यत्वंगीकारेस्तुप्राजायत्तंद्वयं। तेनयापनाशेषि
वचनान्नव्यवहार्यःपुंश्चलीअभिषत्तत्तुःचांडालादीनांवलादेकमासंदासतामायन्नोद्विजक
तगोवधोद्विष्टभोजनतत्त्वीसंगादिःप्राजायत्येनमुद्यति। आहिनाग्रेचांद्रं। संवत्सरोषितेप्रा

प्रा०
५८

जायतं पराकश्च शब्दस्य पञ्चयावकपानं संवत्सरवासे । मासमात्रोषिते कृद्वा दः एवं वर्षत्रय
पर्यंतं प्रायश्चित्तकल्पनाकार्यः । एतदेव ज्ञानाद्वादिदा सत्वांगीकारे अज्ञानादर्धमित्याहुः । चंडा
लादिस्पृष्टान्नभोजने प्राजायत्यां । ज्ञानतो द्विगुणं ॥ एतदेव पतितकुणाय रजस्वलादिस्पृष्टान्नभोज
ने अज्ञानतः सक्तत उद्धिष्टान्नभोजने चांदं । तद्भोजनानंतरं या कपात्रे वशिष्टं त उद्धिष्टं तानतो द्विगुणं
क्षत्रविशोरापदिवलाकारेऽनेतरतां वृत्ताद्युद्धिष्ट भोजने क्रमेणाऽयंतदर्थं ॥ विप्रस्य तु तत्रापि चांदमे
व तयोरप्यापभावेऽनरूपोद्धिष्ट भोजने तु तदेव सर्वत्रानुद्धिष्टा उद्धिष्टे तदीये द्वैगुण्यं । तत्सं ॥ सग्य
नस्य पक्वस्य भोजने कृद्वा र्धं । शुक्ले तदर्थं चांडालस्पृष्टां वृक्षीरदध्यादिपाने लघुसांतयनः । एतत्पीतशे
षांनुपानेष दुपवास पूर्वकं पंचगव्यपानमज्ञानतः । अभ्यासे आवृत्तिः ॥ अज्ञानतः सक्तकौटिकापुन
भोजने मासंगोमूत्रयावकपानं शुक्लात्रतदर्थं षडुपवासावा । आमाने तदर्थं ज्ञानतो द्विगुणं । अभ्यासे
आवृत्तिः ज्ञानतोऽष्टधा भोजने कृद्वा र्धं । अज्ञातसत्वात्वे चांदद्वयं । ज्ञानादष्टचरिंशद्द्वारभोजने पातित्यं
ज्ञानानतो द्विगुणं । तत्र द्वादशाहं ज्ञानतः सकृदेव उद्धिष्टान्नभोजने विप्रस्य चांदं । क्षत्रवैश्ययोस्तप्तकृद्वा

रामः
५८

तदर्द्धे एतत्सृष्टान्न भोजने आमान्न भोजने तदर्द्धं । अत्र कुशोद्वं वर विल्लाद्यैः यनसां वुजयत्र कैः शंख
पुष्पी सुवर्चादि क्वाथं पीत्वा विशुध्यति । एतत्पीतशेषजलपाने उपवासत्रयपूर्वकं पंचगव्यपानम
ज्ञानतः अभ्यासे आवृत्तिः । गोरुक्छिष्टाशने कूर्दने एकउपासः पंचगव्यपानमज्ञानतः अभ्यासे त्र
यउपवासाः । चतुर्थे पंचगव्यं अकूर्दनेऽज्ञानतः सकृद्रोजने येतदेव ॥ मतिपूर्वकाभ्यासेऽति कृ
ः एवं च काको छिष्टयुषितयुनः सिद्धान्न भोजने स्त्रीशूद्रो छिष्टे येव मितिकेचित् प्रयाजलपाने
सारवृक्षनिर्यासाधारपात्रस्थजलपाने नौकाजनिः सारणायात्रस्थजलपाने कृपादेश्वर्यपुटनिः
सारितजलपाने सचैलस्नानपूर्वकमुपवासो शक्तस्य पंचगव्यपानं आयदितदेव जलं नृमिष्टं कृत्वा
पात्रांतरेणो धृतं येयजलस्या ल्यत्वे आयदितस्थानामपि पानेन दोषः । शूद्रभांडस्थजलपाने उपोष
विल्वयत्रयपलाशकुशकथितोदकपानं । नवभांडेतु न दोषः । पयोदध्यादौ वयद्वर्णातः आकारांतो वा
ऽतिसदृशतया जुगुप्सितमलादिवासनां जनयति । अरिप्रभुक्तगरादिशंकां वा जनयति । तद्भावडुष्टं सु

प्रा०
५२

धार्तेश्चनको मुक्ते मासकं तन्न मेव हि ब्रूते । पथी शोये स्तेवं तद्वा डुष्टं का क्रियाऽस्मिन्निदं कस्य दीयते कि
मनेन इत्युक्त्वा वादी पतेयत च तयोर्भोजने कामतः कृते त्रिरात्रं उपवासः गोमूत्रयावकपानमित्यन्ये अ
ज्ञानतोऽर्धं चर्दने घृतप्राशनं भक्ष्यते न शंकितवस्तु मक्षणे तु अक्षारलवणं रुक्षां ब्राह्मी सुव
र्चलां पिवे त्रिरात्रं शंखपुष्पी वापयसा सह शंकया पश्चाद्दिज्ञाने द्विगुणं । अज्ञानमुक्तशुद्ध्यर्थं वर्षात
त्रीन्द्रौ एकं वा कृद्धान् कुर्यात् कालडुष्टं अस्ते हाक्तययुषितादि न द्रक्षणे तु त्रिरात्रं यावकवतं मत्प्या अ
मत्प्यात्वेक उपवासः अनिर्दश गोक्षीरादियाने चैवं यव गोघूमययो दधियिष्टविकारस्ते हाक्तान्नमांसा
दैनदोषः शृंगास्थिदंतशुक्ति कपर्दजलपात्रैः कंदृशंखशालकजैश्च जलं पीत्वा नवोदकं च वर्षाका
ले त्र्यहादवाक् ॥ अकाले दशाहादवाक् पीत्वा पंचगव्यं पिवेत् मत्प्योपवासः ग्रहराकाले नवश्चाद्वेच
भोजने ग्रामयाजकान्न भोजने च चांद्राग्रहराणि मितनिषिद्धकाले संधिकाले अतिप्रातरतिसायं च मु
क्तारात्रौ धानादधितिलसंवधान्न भोजने एवमादिष्वनादिष्टं प्राणायामशतं मत्प्योपवासः । अमत्प्योप

रामः
५२

वास इत्यन्ये. अथ गुरा दुष्टे शुक्लादिकषायादि सन्दि संघिन्या अन्यमेध्यान्य मत्पायीत्वा शुक्ला वोयवसेत
। मत्पात्रिरात्रं यावकं आमलकादियुक्तं कंजिकायी न दोषोऽधिधारणो च ॥ शुक्लं कालवशादस्नतां गतं
उद्धृत्य सारापिण्णकमयितादि भक्षणे मत्पात्रिरात्रं यावकं अमत्या ईर्ष्यं दिवा घृतं पिवेद्वा वैश्वदेवादि
रहितान्न भोजने अतिथि देवतादि मयो जनमनु दिश्य घृथा कृशर संयावषाया सायूपशकुली मधुमांस
दि भक्षणे मत्पोपवासः मत्पात्रिरात्रं यावकं पानं कायं वाऽभ्यासे आहिताग्निस्त्वमत्पात्रिरात्रं । मत्पाकायं कु
र्यात्तारुस्तदनादि त्रिया दुष्ट भोज्य भोजनेऽमात्या नक्तं मत्वा तूपवासः पंचगव्यं च यथामाक्षिके क्षुरसविशे
षरूपकाणि तत् ॥ साकगोरसलवणा घृतानि हस्तदत्तानि दुष्टानि । अमत्या भ्यायेषु पवासः मत्पाऽभ्या
से त्रिरात्रं । अत्यंता भ्यासे सांतपनं. अथ आद्य भोजने न त्रांतर्दशा हे पुरानव आद्यानि एकादशा ह आद्य
मारभ्यो नाद्यां तानि नवमि आशि सपिंडी करणं मिश्रं अंतः पुराणानि तत्र नव आद्वैषु भक्तौ काया अना
यद्यत्र चांद्र एकादशे भूहै कोदिष्टे येवां या दोनं कायं । मनायदि चांद्रं कायं चानाय दोत्यन्ये । द्वादशाहे मा

धा०
६०

सिकेचोनमासिकेचपादोनंकायमेव। अत्रानापदिकायंपराकइत्यन्येद्विमासिकंत्रिपक्षेडुनषारमा
सिकेडुनादेवार्धकृच्छ्रं। अत्रापदिपादोनं। त्रिमासाद्यद्वमोक्षांतेषु। सपिंडेवाद्याद्विकेचोपवासः। पादकृ
च्छ्रोवा अत्रापदि कृच्छ्राद्धं त्रिरात्रं वा। अत्रापदि त्रैपक्षिकेऽनिकृच्छ्रः। तथाषण्मासे कृच्छ्रमित्यन्ये। आदि
के त्रिरात्रं गोमूत्रयावकपानं। अत्रापदि आद्विके कायं याइः। तउक्तं प्रत्याद्विके नक्तं। अत्रापद्युपवासः। गु
रुविषयद्वयार्थेन व आद्यभोजने त्रिरात्रं मर्हं कोदिष्टे द्वादशाहौ च द्विरात्रं द्विमासादौ उपवासः। त्रि
मासादौ नक्तं पंचगव्यं वा प्रत्याद्वेषट्प्राणायामाः। षट्क्षौत्रयं। तत्रैव निःस्पृहस्य प्रजपशीलिनस्तदर्थं
क्षत्रियादि आद्वेषु द्वित्रिचतुर्गुणानि क्रमात्कार्याणीति स्मृत्यर्थं सारे। अन्यत्र आद्वेषट्प्राणायामाः
त्रिमासादिवत्सरांतमुपवासः। सपिंडे च आद्यमासिके यादीन कृच्छ्रं। त्रैपक्षिके तदर्थे द्वे मासिके पंचग
व्यपानां प्रत्यहमापदीदं अत्रापदि द्विगुणमिति चंडालोदकसर्पविष्यशुदंष्ट्रिविधुन्यपतनविषोदं
च नानाहाके मृतानास्तेन पतिनाद्यभोज्यान्नानां च नव आद्वेषु चांद्रमाद्यमासिके चांद्रपराकश्चाद्वादशा

रामः
६०

हादौदिमासत्रिपक्षादाववतिक्कृत्रिमासादौकायं। आदिकेपादक्कृः। द्वितीयायादिकेत्तुप
वासःसम्यग्विषयेविषयेपिइवार्थभोजनेएवमेव। अथांक्तेयानामेकादशाहआदेशिशुचांडं
पतिव्रतिव्रतवारिरांतु अन्यमासिकादिषुनव आदेशस्तकालस्यभोजनेनक्तमधिकत्रिरात्रमु
पवासंप्राणायामत्रयपूर्वकंघृतप्राशनंचकृत्वावतशेषंसमाययेत्। अनापदिनुकायंतित्रमुप
वासःद्वादशप्राणायामाःपंचगव्यप्राशनमधिकंअभ्यासेतप्तकृच्छादिगुणांतत्ररामआदेशुत
नडक्ताईहैमेतदध्वंकल्पतेइत्याहुः। अज्ञानतोदैवात्सूतकव्यवहितेषुवास्तराक्षत्रियवैश्यः
शूद्रआदेशेषुकृच्छातिकृच्छ्रचांडायणादिषुपादपादंकासयेत् अतिव्यवहितेषुत्रिरात्रादिकंगुरु
विषयेत्पवासनक्तषट्त्रिंशत्प्राणायामाः। अनायदिद्विगुणंसर्वत्रअतिश्रोत्रियपुराणेषुनक्तं॥
निशुतिषुचैतेषुगायत्र्यादशकृत्वोपःपीत्वाशुध्यतिततःसद्योपासनंहोमादिपडवितंकुर्यात्तृद्वि
आदेशप्राणायामत्रयंपार्वणोषट्॥ बूडानामकराणोजातकर्मांगआदेशूडाहोमांतेचौलआदेशांपंते

प्रा०
६१

सोमेव ह्येदनेवासुत्यायदिचमुक्तासांतपनं मत्याऽनायदिचांद्रं। अन्यसंस्कारेषूपवासस्त्रिरात्रम
नायदि। अन्यदत्ताकन्याऽन्यस्मैपुनर्दत्तायासापुनश्च। असंस्कृते पूर्वभागेसूतेद्वितीयगर्भसंस्कारो
यस्याः सापुनरेताः कृत्वादिषोडशाहात्यश्चादेवयागर्भिणी सारेतोघाभार्तृशासनोन्नयिनोकामवा
रिणी आसांगर्भेषु पूर्ववत्सांतपनं चांद्रं वा। सर्वस्वी प्रथमगर्भेषु चैवा अनिर्देशाह नव आदेकामतो
मुक्तवतो विप्रस्यानायदिसंवत्सरपर्यंतं भोजनान् प्राकसंहिताद्ययनं ॥ अथ प्रतिग्रहाशुचिदुष्टभो
जनेतत्र राजपुरोहितराजभृत्यवैश्यशूद्राणां क्लीवाजा विक्रमादिष्वन्योनिकसूयालानां स्तेनगायनत
क्षवार्धुकदोक्षावस्थितानां कदर्पवद्धाभिश्च सप्तमंडानां पुंश्चलीदांभिकवैद्यनटनर्तकदीनवात्यगायन
भगवृत्तिस्त्रीसदृशवेष्टितनिराचारनिषिद्धाचारआचार्याग्निगुरुचर्मशास्त्रगोब्राह्मणादिद्विष्टसंवत्स
राभ्यस्तोपयातकिचर्मकारस्वर्णकाराणां शौडिकव्याधयोनर्मवज्रणाहाशुचिविषकारशस्त्रकोरसोह
काराणां मत्तोन्मत्तोन्मत्तकुक्षानुरगणागतिकानां च काश्चमत्तस्त्रीमृगजीविनां अश्वरथागजारोहरग

रामः
६१

वृत्तीनां कुराड द्विष्टमोजिउग्रपतितपिशुनानां रजकतिर्नेजककैवर्तकशूद्रयाजकाध्यायकानां चि
 त्रकारशिल्पिवस्त्रविक्रयिवृथाश्रमिश्चनाश्रमिभेद्यपरायविक्रेतुसोमविक्रेतृणां शैलूषतंतुवायकि
 रातचारिषव्रजितानां वात्यातघाजकादीनां तिसरे गियो निसंकीर्णसंकरजातिकुंडगोलकतदन्नाशि
 नां ग्रांटिकविप्रगोदेववृत्तिद्यानां परिवेदनसंबंधिपत्तिगरदशो करिकरणवैरायजीवियाखंडिलि
 गिसूतादिमत्तिलोमजानां कर्मारकृतघ्नो ग्रहं उपातकपुण्यसोमात्मविक्रयिणां स्वर्णकारानृततः
 स्कराजचतुष्टयवृक्षारोपणवृत्तीनां कूटकृतवृषलोममत्तिवंदिव्यतिरिक्तनूर्यादिनिस्वनकरैराजप
 वोधवकानां चिकित्सककिनवापत्यमनुष्यपशुवित्रपिसेवकमूल्योनद्विजआश्रमधर्मविरुद्धका
 रितधर्महिंसकरूपकार्यकर्तृणां मृगयाजीविनिरादनत्कर्मकृतां अवताधर्मासुतनृशंसवधजी
 विलोकासतिकवार्धुषिकदेवलकगणकामध्यायकपाजककांडपृष्टपतितस्त्रीवृषलयाजकपर्याहि
 तयरीष्टपुनर्भूअग्नेदिभिषूयपतितजानांचक्रितौलिकभगवत्तिपक्षिरहाकसमुतारकहीनां गा

देविणां

पा०
६२

तिरिक्तांगवाल्पमभृत्य दशनवार्धुषिकमुमूर्षु परयाकनिरतयंचयन्नकरां विणो भोक्तृरूपपरया
कनिष्ठतदनवर्जितगृहरूपायंचगुरुनिहोतृवद्रूपनयनार्वाणां मातृपितृसुतगुर्वग्नित्यागिनां
कुटुंबसुनकन्यास्त्रीसत्यविक्रपिरगां निग्रहस्थानाधिकारिगृहस्थितोययनिकज्ञातोयपतिकस्त्री
संग्रहिघूतजीविघ्नीशंयंकदीक्षितस्ततकि सौतिककुलालयोसंकरकारवेदवाह्यंजतौदिधार
णकरूपकवृक्षाश्रमिणांचतुःषष्टिपलान्नभक्षकरूपकुंडाशिष्टाणाहोतृभवरुद्रकांत्यसीसाः
दिकारंघोयजीविजाल्मसावसजभांडवस्त्रादिकर्तृक्रतुपश्चादिविक्रेतमहर्ष्यविक्रपिसौनिकश्र
मातृकारूपस्थांउक्तानां नामादीनां त्वर्णादिसदृशरूपकर्तृरूपाजीविनःकुशकरस्यचैत्यादियापि
नां मार्गेतिष्ठतां भैक्षान्नेचांद्रंतच्चतदत्ततत्तद्वस्त्रपार्जितधनत्यागपूर्वकमेव एषामकृतिनि। क्षतीतां
मुख्यतत्तद्वस्त्रपजीविनां मार्गेतिष्ठतां भैक्षान्नेचांद्रंतच्चतदत्ततत्तद्वस्त्रपार्जितधनत्यागपूर्वकमेव। ए
षामकृतनिष्कृतीनां मुख्यतत्तद्वस्त्रपजीविनां वान्नभोजनेयादानेप्रतिग्रहेचतथा कुनविह्वलादंन

रामः
६२

कुष्टिप्रभृतीनां च प्रागुक्तानां विप्रान्नदशदशस्य शूद्रान्नदविप्रस्यास्वामिकशूद्रस्याप्रसूतउहितुः
आन्नभोजने दुष्टान्नाकिष्टयोः जुगुशितान्नस्य महापापीक्षितस्य आदिस्थुष्टस्योदकादिदृष्टस्यागवा
घातस्य पक्षावलीठस्यासंस्थितस्य बहुयावितस्य सरोषसविस्मयदन्नस्य पादस्थुष्टस्याविज्ञातस्यानवि
तदन्नस्यान्नस्यानुष्टिकरस्य वभोजनेऽमत्यात्रिरात्रमभ्यासे कृद्धो मत्यात कृद्धो भ्यासे तप्तकृद्धः ब्रह्म
चर्यादेः कामाति कृद्धतप्तकृद्धां दाशिपुनः संस्कारश्चायद्वा त्रिषवरां च द्वादशरात्राणि यथसाश्रति
नृत्योभ्यासे चांदं अत्यंतोभ्यासे चाद्वृद्धिः आयद्ये कद्वित्रिचतुरूपवासाः अत्यंतो यदि त्रिषवरां द्वाद
शप्राणा यामाः आमेषु स्नानं एतद्वति विप्रान्नभोजने एकभक्तं अनाचारे दुनक्तं ब्राह्मणब्रुवे स्नानम
ष्टशतजपश्च। एवं शाखारंडान्नस्य ब्राह्मणादिसंघाद्युद्देशेन त्यक्तान्नरूपस्य गणान्नस्य ब्राह्मणादिसं
घाद्युद्देशेन त्यक्तान्नरूपस्य गणान्नस्य कौवभोजने तु द्योष्यहीयमानस्य दुष्टान्नस्य नगरमाधुकरावन्न
स्यास्वामिकशूद्रान्नस्य वगणान्नस्य पर्यायान्नस्य। असन्मानंतु गुणानां सन्मानं यापय कर्मिणां। सन्मा

प्रा०
६३

नंकुरुतेयस्तुतदन्नस्यवभक्षारोप्राग्बदेवा आचारेण्डशेखरे भोजनप्रकररोगणिता भोज्यान्नभक्षः
रोचैतं ॥ अथजातमृताशौचान्नभोजने द्विजाशौचे सवर्णानामुपवासस्त्रिरात्रं वा विप्रश्चतुर्वैश्यश्च
दाशौचेषु अमत्याविषो मुक्ता नक्तैकं द्वि। उपवासो न्कुर्यात् अग्न्यासेत्वे कृत्रियंच सप्तोपवासाः यदा
अग्न्यासेद्वादशत्रिंशत्यष्टिसप्तप्राणायामाः उपवासैः प्राणायामानां समुच्चय इत्येके। आयदिअज्ञा
नतोवासकृद्भोजन एवैतत्। अग्न्यासे अधिकमित्यन्ये मत्याचेत्सांतपनकायमहासांतपनचांदाणि
एकद्वित्रिचतुःकायानि वा। मत्याग्न्यासे कायाति कृच्छ्रतप्तकृच्छ्रचांदाणि। कामतोन्नयोः अग्न्यासे एकद्वि
त्रिषण्मासेषु क्रमेण यावकव्रतं। अत्यन्तापदि मत्याग्न्यासेपि प्रागुक्तप्राणायामाश्च अज्ञानाहुक्तौ कूर्दन्त
वानापद्यपि अष्टाविंशतियंचशताष्टसहस्रगायत्रीजयोवोध्यः क्रमेण तादृशविप्रान्नमुक्ते प्राणायाम
मात्रं वा। क्षत्रियवैश्ययोर्वैश्यश्च दाशौचे यादहान्येतदेव विप्रशौचे क्षत्रवैश्यपोरष्टशते जयोनक्तं। क्षा
त्रशौचे वैश्यस्याप्येवं द्विजाशौचे शतस्य स्नानं। शूद्राशौचे शतस्य स्नानं। पंचगव्यंच। विप्रस्याशौचे विः

रामः
६३

प्रयानीयमानेयंचगवायानमज्ञानतश्चेत्ब्रह्मचार्यादेरुपवासःपंचगव्यंचत्रिरात्रंसहस्रजपश्चप्रत्य
हंजाताशौचेआहिताग्न्याग्न्याशौचेचलद्युयोजामित्येकेआशौचेभुक्तवतंनस्पृशेत्आपुरीषोत्सर्गात्॥
इदंचप्रायश्चित्तंतत्रद्वर्णानामाशौचव्यपगमेएवकार्यमृतावदस्यायशुचित्वात्तद्रूढान्नभोजनेनक्त
मुपवासोवाकायालिकान्नभोजनेतज्जलपानेचक्रमात्कायंतदर्धं।अभ्यासेद्विगुणंमत्याचमत्याऽ
भ्यासेचतुर्गुणंतत्त्रिगमनेचैवं॥अंत्याभ्यासेऽष्टंकुक्कुपतिनात्रेद्रव्येचसतितत्समुत्सृज्यातिष्ठुः
अत्रसत्रप्रवृत्तस्यापिहोतृणाश्चाप्तेनदोषःपक्वान्नेत्वेकरात्रंत्रिरात्रंवायावकंद्वादशचतुर्विंशतिर्वाप्रा
णायामाःगृहीत्वाग्निंसमारोप्यपंचयज्ञानकुर्वन्परपाकेनिवृत्तःपंचपज्ञान्कृतवानित्यंपरान्नोपजीवी
परयाकरतोदानवर्जिनोपवासःपक्षेमासेवादेवपितृन्नभोजयन्नआदस्तेषामन्नाशनेचांद्रपूर्वग
णिनव्यतिरिक्तनिषिद्धावरणाशीलान्नभोजनेत्पवासःसंपत्सराभ्यासेपराकृतश्चत्रोपयातकप्रायश्चित्ते
द्यादिष्टंविप्रस्यैवक्षत्रस्यपादोनंवैश्यस्यार्द्धंशूद्रस्यापादं।शिष्टनिंद्यभंगादिमूलफलपत्राद्यशनेउपवा

श०
६४

सः पतिन गृहवास भोजनतद्वत्प्रतिग्रहेषु ज्ञाना न्यासे मा सोपवासः। अज्ञाना न्यासे चांदा मा सोपवा
से पंचदशधेनवः। इति निर्दिष्टा दानप्रकरणां। वशीकरणोच्चाटनादिरूपेऽभिचारे नटादिकर्मकर
णो सति शक्तौ अपालनरूपे विना त्यागकारणां गृहान्निष्काशनसंभोगादित्यागरूपेण न्यायो त्यागे चोप
पानकसामान्यप्रायश्चित्तानि शक्ताद्यपेक्षया योज्यानि। इत्युपपानकप्रायश्चित्तानि समाधानि अथ महा
पातकेषु वास्तुलोत्प्रेकारकमारणा पूर्वकामनया वास्तुणा वधे मरणादेव शुद्धिः। न चान्नमनोपि प्रोश
ने नृगुपतनेन वा तेन जीवतोपि शुद्धिः। पातकशोधनार्थमयं लक्ष्मीभूत इति जानतां शास्त्रभृतां स्वेच्छ
पालक्ष्य भवनेन वा तादृशो बहुप्रहारो मृतकल्यो यदि जीवेत्तदापि शुध्यति। मरणांतं च क्षत्रियादेरे
वनविप्रस्थातस्य तु वक्ष्यमाणं ज्ञानप्रायश्चित्तादिगुणमिति मिताक्षरा। अज्ञानकृते तु हतविप्रशवशि
रो घ्नजहस्तः। अपरे तत्कपाल एव नैक्ष्यमाचरन्तत्कपालालाभे गृहीतान्यदीपकपालोपि वस्तुनो निश्चां
देहीति स्वकमंख्यापयत् वस्तुवारिधर्मवैवर्णिकाचार्यादिदर्शने मार्गादप्यक्रामन्त्रिषवणा स्तापीरा

रामः
६४

त्रोवीरासनीजयोवयफलमात्रायहारीतदलाभेसंकल्पितविधूममुक्तवज्जनसपागारम्यत्रमैक्ष
चारीक्षमीदातःवीरकंवलातसीशयावल्कलान्यतमवासाःवहिर्गामदेवालयदिसमीपवासीवि
प्रगृहाण्यप्रविशन्द्वादेवतद्गुरुनमस्कृत्वनएककालाशीभिश्चालाभेउपवसन्द्वादशाष्टा
निक्षपयेत्। ध्वजश्चशवनिर्हरणार्थंखट्वांगस्यैवएतदशक्नोषश्चुन्नरात्रिशतंधनवस्तन्मूल्यंवा। अ
न्येषानंतदधंदशवागादक्षिणादिविप्राणांभोजनवस्त्रादिदद्यात्। मातृपितृसोदरगुरुश्रीत्रि
याहिताग्निआचार्यादिविप्रवधेमरणापर्यंतमेतदेवनिश्चाशनंवालोहितशरावेणेतिविशेषः। गो
सहस्राधिकद्वादशाहमित्यने। द्वादशाहव्रतमध्येचौरव्याघ्रादिरुन्यमानवाहणस्यतादृशगवांवा
त्राणादिजान्चिज्ञायाश्चमेघावन्त्यस्त्रानेवासद्यएवशुद्धिः। प्रक्रांतव्रतमध्येमररोतावतायापक्षयः
एवंतन्मध्येगोविषार्थंप्राणापरित्यागेनन्ययंतव्यापारं कृत्वाजीवनेपिसद्यएवशुध्यति। एवंचौराद्यप
हृतविप्रधनार्थतैः। सरुमुच्चातद्वनस्यविप्राद्योतत्रिमित्तंमररोवदुःखस्त्रक्षतस्यमृतकस्यस्यतैस्त्य
क्तस्यधनानयनंविनापिजीवनेवसद्यएवशुद्धिः। नत्वयेपुनर्व्रतकरांश्चंदंवा मतिपूर्वमकामतोनिर्गु

प्रा०
६५

एविप्रं हतवतः प्रकान्नव्रतश्च विप्रस्यैव कामतो जातिमात्रविप्रस्यातिसगुणावधेद्वादशाहम् । अज्ञा-
नतः षडं दं मिति हविष्याशिनः स्त्रीरेकतरवेदसंहितायारायणां वा पूर्वमेवाहिताग्नेः स्वर्जिदग्निजिह्व-
विश्वजिदग्निष्टुतामन्यतमयागकरणां वा विंध्योत्तरवासिनानुतुतादृशां वधेचातुर्वर्णात्पथिनिश्चां-
कुर्वनाश्च त्रयोपानद्वर्जितेन गोकुलगोष्ठ्यामतयोचनतीर्थादिषु स्वकुर्मस्यापयन्समुद्रसेतुदर्शन-
स्नाने अत्र गोशतं दक्षिणा जातिमात्रविप्रस्य वेदान्यासादिहीनेन वधे वेदवित्संप्रदानकं जीवनप-
याप्रघ्ननदानं । द्वाश्ववार्षिकोपमोगद्रव्यसहितगृहदानं वा सर्वस्वदानं वा अशक्ता उत्तरोत्तरं अज्ञा-
नतः सोमयागदीक्षितब्राह्मणावधेचतुर्विंशतिवार्षिकं महाव्रतं आचार्यादिवधेयेवं । गोसहस्रस-
हितं द्वादशाहं वा गायत्रीहीनस्यानिगुणावताऽज्ञानतो वधेद्वादशरात्रमपन्नक्षत्तावदुपवासाश्च ज्ञा-
नतो ब्राह्मणजातयएव वधेऽद्वयव्रतं । अज्ञानतस्तद्वधे गंगायमुनसंगमे त्रिषवरात्नायी त्रिरात्रो-
प्योषितः शुध्यति । पतितब्राह्मणावधे त्रिवर्षप्रत्यहं प्राणायामशतत्रयपूर्वकं निश्वाशनमंतेषोऽशवि-
प्रमोजनं । अनुपनीतविप्रवधे निर्गुणाविप्रवधोक्तं । अनुपनीतत्वेन तस्य निर्गुणांतरत्वात् ॥ अविज्ञातस्त्री

रामः
६५

पुंस्त्वादिर्वसगर्भवधेतुद्वादशाहं। अविज्ञातस्त्रीत्वादौ नु तत्र न्ययुक्तं। अत्रैकप्रयत्नकृतनानाविष
वधेयेकमेव प्रायश्चित्तं तत्रेणातंत्रत्वं समानदेशकालकर्तृत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वं। अनेकप्रयः
न कृते तु प्रायश्चित्तावृत्तिस्त्रियर्थतंचतुर्थेन प्रायश्चित्तस्यापि न प्रवृत्तिरित्याह। अत्रियादेस्त्वकामन
प्रवृत्तावेतद्विषये मरणमेव तच्च सर्वस्वदानपूर्वकमुंडितसर्वागत्यकारीषायावेव। कामतत्त्वा मर
णां महाव्रताभ्यासः सर्ववर्णानामेकैकं वहुभिर्विधैरेकस्य विषयस्य रुनने तु पदायत्प्रहारणस्य प्रति
श्रुतः सरत्वंती गच्छेत्। अन्येषामासान् कृच्छ्रसिंहादयस्तथा सूर्याराजाविप्रकदंबकनैते लुप्यंति दोषे
राष्ट्रं तोषिसकलं जगत्॥ तिरस्कृतनिर्गुणस्य क्रोधाद्विषशस्त्रादिना निर्गुणोपरि मरणोत्रैवार्षिकं म
हाव्रतमनिमित्तिनो गुणवत्त्वं त्वद्वंगुरुक्षेत्रादिसंबंधेन निर्गुणमरणोत्पगुणस्यापि त्रैवार्षिकमेव स
गुणस्य नथामरणोत्पद्वादशाहमेव यदात्वा क्रोशजाताऽनोद्देक्ष्य स तथा यत्राकुष्ठेयि मरणादवा
क्चनदानादिनादिना तोषित उच्चैश्चावयति नाक्रोशे कस्यापराध इति तत्राप्यदोषः वाचोक्ता नार्पिते

प्रा०

६६

शस्त्रेरुत्थाविप्रः क्षयंगतः य एवं म्रियमाणां तु ब्राह्मणां समुपेक्षते । सशिरवं वपनं कृत्वा उन्नतः शनोऽयावा
यादतलमस्तकं निर्दहेत् । अग्निदगरदशस्त्रपाणि च नापरुक्षेत्रदाहरशायो घनश्च ध्वजाय च चिह्नारि
हंतारजगामिपैशुनकर्त्रा एते वर्तमानतद्वापारा आतापिन एषां दण्डाश्चादिप्रहारमात्रेणैव निवा
रणास्य कर्तुं शक्यत्वे यदि तद्वधः क्रियते तदा तद्वधनिमित्तं प्रायश्चित्तं भवत्येव । अशक्यनिवारणे तु गो
विप्रादीनामप्येवं । वधेत दोषः । क्षत्रियादीनां तु क्रमेण द्विगुणचतुर्गुणं रिषदनुरोधात् एवं कृते प्राय
श्चित्ते ज्ञानतः कामतश्च सः यो विज्ञानतो न कामतः सोऽपि प्रायश्चित्ते रया यो भवति । इह परत्र च । उभयात
कस्य चतुर्विधस्यापि प्रायश्चित्ते तद्वधो भवत्येव । बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं मरणोत्तनास्ति अर्था संभवा
त्विप्रात् क्षत्रियायामुत्पन्नमूर्द्धावसिक्तस्य क्षत्रियाऽमूनमर्द्धं दशद्वयम् । प्रतिलोयोत्पन्नायामनपैव
दिशा प्रायश्चित्तगौरवमूह्यं । आत्मघातिनस्तत्पुण्यदयो मृतजातीयवधप्रायश्चित्तसमुचिततत्प्रकृष्टे ह्यं
चांयणं च कुर्युः । आत्मघातिप्रेतक्रियायां तत्प्रकृष्टसहितचांदायणं । इदं च वात्मघातनिमित्तप्रायश्चित्ति

रामः

६६

द्वयं अनुगमने एकस्तप्रष्ट

नाकरेतं च वस्यर्श उयवासः। तद्व हनेसांतपनं ज्ञानतस्तद्व हनेतप्रष्टुः। आहिताग्नेश्चेतादृश
स्यलौहिताग्निनैव दाहोऽमंत्रकः प्राजापत्यं च द्वाहकर्तुः पुनरस्थायथोक्तोदहः सत्पात्रयातनिमि
त्रप्रायश्चित्तानुष्ठाने अथवस्तुहत्यावतादिदेशविषया उच्यते। सचद्विविधः। नडूयप्रतिपादनेन
सादृश्यप्रतिपादनेन वा। तत्राद्यविषयेषु पादो नम्। द्वितीयविषये त्वर्धं। तत्राद्यायथा योगस्थ ह
त्रियतस्तथैवैश आत्रेयीवधः रजोदर्शनात्म चृतिषोडशानांतं वंध्यातिरिक्ता आत्रेयी अत्रिगोत्रोत्पन्न
नारी च गर्भिणी च केचिन्नुतादृशी वंध्यायात्रेयीत्याहुः। आत्रेयी विप्रसंवंधिन्येव अत्रापि सगुणानिर्गु
णादिव्यवस्थाः सर्वाः योज्याः। एवं यागस्थ स्त्रीवधः आहिताग्निद्विजाग्रपत्नीवधः विप्रवधफलका
नृतसाक्ष्यं। विप्रसंवंधिनिक्षेपहरणं चाद्वितीयानिति गुरुणां मुख्या मुख्यानां आक्षेपोऽमृतपापानि
शंसनं वेदानामप्राप्तायाभिधानं निमंत्रितस्य भोजनाद्यदानम्। विप्रातिरिक्तमित्रवधः अधीतवेदस्य
वैशादिशास्त्रावष्टभेन नाशनं। प्राणिमात्रवधफलकानृतसाक्ष्यमगुणावत्येस्वस्यर्द्धांगगुणावत्वपरी

प्रा०
६७

ह्यायां वानृतवचनं राजकुले एषुकपालचञ्जधारणादिकं नास्ति। बालराहनने कृतनिश्चिनाद्यवसा
यार्थसम्पक्कशस्त्रप्रहारे क्षते कथं विद्यदिसनप्रियते तथापि प्रहर्तुर्वह्नरुत्या प्रायश्चित्तं भवत्येवं।
मनसाध्यवसितवह्नवंधस्य स्वतएवोपप्रहर्तुर्वह्नरुत्या प्रायश्चित्तं भवत्येवं। मनसाध्यवसितवह्न
बंधस्य स्वतएवोपरतजिघांसस्य द्वादशरात्रमपमक्षतो नावदुपवासाश्च। एवं सर्वत्र वधप्रायश्चित्त
विषयेषु दुष्टं॥ इति ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं॥ अथ सुरापाने मदजनकोऽत्र विकारविशेषः सुरातस्या
चिपैर्ज्ञानपूर्वकामतः सकृदपि पाने मरणांतमेव प्रायश्चित्तं तेषां। तत्राग्निवर्णसुसां वुगो घृतस्त्री गोमू
त्रगोमयसामान्यतमपाने। न सांतयनं चालोरुपात्रं पानमपिते न तास्य पात्रेणावा। तस्यानेनाप्यमरतो तु
पावत्याणवियोगांतदनंतरमनश्चानं मरणांतं चास्मिन् वर्षद्वये द्दोषो नावश्यकः किंतु स्वपर्यालोचनेनापि
अकामतो जलबुध्या वा सकृत्सुरापाने गौकेशमेवादि लोमनिर्मितवस्त्रावृतस्य जटिलस्य द्वादशवार्षि
कं ब्रह्मरुद्रतं। अकामतो यस्यासेतु मरणामेव उदकबुध्या पीतायाः सुरापास्तत्कालमेव कूर्दने पूर्वोः

रामः
६७

ऋधर्मवतो वर्षत्रयं रात्रौ तिलककल्कतं डुलकराभक्षणां पंचगव्याधानं च भूमिदानपूर्वकपुनः सं
स्कारो वा अनेन सव्यवहार्यतैव । द्वादशवार्षिका समर्थस्य पापक्षयो यीति मिताक्षरा अज्ञानतः सुरापा
स्तानुमात्रमंयोगेऽहमित । ज्ञाने द्विगुणा अकामतः सुरासंस्पृष्टस्य शुष्कतदसस्या न्यद्रवस्य भक्षणे तु
न संस्कार एव विषयस्य सुरापगंधाघ्राणे सांतपन कृच्छ्रं अत्रापि क्षत्रियविशोः पादपादहानिरिति प्राचाः
। ज्ञानतः कामपूर्व भक्षणे तु मरणमेव सर्वेषां गौडीमाध्वोर्मत्याभ्यासेऽमत्याचात्यंतान्यासे तु माधवीये वा
सः । मत्यामद्यममत्यावायुनः पीत्वा द्विजोत्तमः ज्ञानतोऽग्निवर्णां तां पीत्वा स्वतः शुद्धोत्सकिल्विषात् अकामतो
गौडीमाध्वोः सकृत्याने द्विजानां कृच्छ्राति कृच्छ्रौ घृतप्राशनं । अकामतोऽभ्यासे विधिः प्राथमिकादिन्यायेन
कृच्छ्राति कृच्छ्र घृतप्राशनमिति मूख्योक्तानामेव द्वैगुणादिकल्पनीयं कामतोऽभ्यासगौडीमाध्वोस्तथाभ्या
से प्राणांतिकमुदाहृतमिति तथा ज्ञानत इत्यर्थः । अपरेऽपि गोस्य डीमाध्वो गौणसुरे मुखानुपैष्टौ वातयो
वाह्मणा स्या ज्ञानतः सकृत्याने कूर्दने च कृच्छ्राति कृच्छ्रसहितः पुनः संस्कारो यत प्राशश्च । एतदेवात्यशक्तस्य

बालतरस्य विद्यमानपित्रादिकस्य निषिद्धमेतत्पानमित्यविदुषो हठाकारितयानमित्यस्य मुख्यसुरापाने
 पिवेदितव्यं। मतिपूर्वतयोः सकृत्पाने कर्दने वत्रैवार्षिककणाभक्षणां कामतो द्विअभ्यासेऽर्दने च द्वाद
 शविधं पानसद्रास्यमाधूकरवर्जूरतालैश्च भक्ष्यसैरश्रिष्टमैरेयनारिकेलजेति भेदात्। एतत्पाने ह
 त्रिपादेनैव दोषः। विप्रस्यामत्या सकृत्पाने कर्दने तप्तकृत्पूर्वकं पुनः संस्कारः। कामतो ज्ञानतश्च तथात्वे
 कृच्छ्राति कृत्पूर्वकः पुनः संस्कारो घृतप्राशश्चावां दायणां वा मुख्यमात्रप्रवेशे तु षड्रात्रयशोडश्वरविल्वप
 लाशकुशोदकपानां कायतस्त्रिदमेव हि गुणं अभ्यासे आवृत्तिः। अत्यभ्यासे तु मरणमवा अज्ञानतो
 त्यक्त्वा अभ्यासे द्वादशवार्षिकं कामतः सकृदपि तात्वादिमद्यपाने विप्रस्य मरणांतमेवेति प्राच्या। अ
 नन्योषधसाध्यव्याध्युपशमार्थे सुरापाने तु न प्रकृष्टसहितः पुनः संस्कारः। अन्यादृशस्य पानमात्रवि
 षयकसंकल्पे येन देवेति माधवः। अत्र पंचवर्षस्थानुयनीतस्यानूठायाश्च सुरापाने पातित्वं भवत्येवात
 त्यायश्चित्तं तु कृच्छ्रत्रयरूपं तत्पित्रादिभिः कार्यं कामतोऽत्यापि मरणांतमेवेति मिताक्षरा बालवृद्ध

स्त्रीणामर्धं विप्रोक्तमरणविषये तस्या अपि मरणमेव ब्राह्मणपाएव सुरायानेऽर्धप्रायश्चित्तमि
त्येके वेदनिंदा वासनासक्ता अधीतवेदे विस्मरणां कूटसाक्ष्यं विप्रव्यतिरिक्तमित्रवधः। मत्यागर्हि
तयलांद्वादिभक्षणां। रजस्वलासुखं च वनं। वाञ्छनः कायकर्मणामनार्जवरुयं जैलं। त्रान्मोक्तार्थे
राजकुलादौ चतुर्वेदो हमित्यनृतभाषणां एतानि सुरायानसमानितानि वेदभ्यासे ब्रह्मवधसमानाना
मपि केषां चिद्व्रजगणनं प्रायश्चित्तविकल्पार्थं एष्वर्धे इति सुरायानप्रायश्चित्तं॥ अथ स्वर्गास्ते ये विप्रः
स्वामिकाशीतिरक्तिकायपरिमितान्यूनस्वर्गाय हरणां महाहायातकं अपहरणां च समक्षं परोक्षं वलाः
ज्यैष्ठ्यावाज्ञानतस्तु तत्कृत्वा आयसं मुसलमादाय प्रकीर्णकेशैः स्वदोषस्वर्गाय हरणां रव्यं रव्याय यन् अः
नेन मुसलेन सारुनेति वदन् मुसलमर्थयेत् तेन च स हृदे वा भिरुतो यदि मतो जीवे दोषयथापिशुधो
त्तरदं विप्रस्यापि न जातु ब्राह्मणं हन्यादिति निषेधस्तुरागप्राप्तविप्रवधविषयः अरुननेराज्ञः पापम्
वणात्। माधवस्तु एकस्य तस्य मरणो वदन्नांतदीयमित्रपुत्रकलत्रादीनामनाप्यनया मरणां संभाव्य
दिराजादयया धनदंडादिपुर। सरं मुंचति तथापिशुद्ध इत्याह। यदिराजा इठं हंतुमसमर्थस्तदा ता प्रम

श०
६२

यमायुधंतस्मैदद्यान्नेताम्मानंयातयेत्॥ मरणात्पूतोभवति। यत्र पूर्वकामतो हरणोऽके शो घृताक्त स्वकर्मरवा
ययनगोमयाग्निवायादप्रभृत्यात्मानंदाहयेत्। एनचैकादशाधिका यद्दत्त स्वर्णादानोत्तरमेव गुरु श्रोतृपया
गस्थविप्रस्वर्णा हरणो कारीष एव क्षत्रियाद्यपहर्तृणां सर्वथा कारीष एवाश्रकामतो राजता दिवुध्याऽयहा
रे सुरा योक्त दशवार्षिकं। रजता दिवुध्या कामतोऽयहारे पितदेव। अत्रैव द्वादशाहं। अकामतस्तदुध्यापह
रे तु षड्वार्षिकमिति श्रुत्याणिः द्वादशवार्षिकविषयेऽपहर्तुर्महाधनत्वं आत्मनुलितस्वर्णादानं। निर्गु
णास्वामिक हरणो सगुणात्पनववार्षिकं। पादोनस्वर्णाय हरणो येतदेवाह। यदा शुनक्षामकुटुंबरक्षणा
र्थं सगुणो विप्रो निर्गुणास्वामिकमपहर्तितदा षड्वार्षिकं तीर्थमात्रा सहितं षड्वार्षिकमिति माधवः। अर्द्धस्व
र्णाय हरणो येतदेवाहुः। ब्राह्मणी स्वर्णाय हरणं च न महायातकं किंतूपयातकमिति मिताक्षरा। यदा त्वयः
हारानंतरमेवानुत्तप्य न त्यजति प्रत्यर्घमर्पयति वा नदा चतुर्थकालमिताशनस्य त्रिवर्षमवस्थानं सुवर्णाय प
रणो येतदेवेति केचित् क्षत्रियादि स्वामिकमित्यपरे। रजतताम्रादि सत्सृष्टस्वर्णाय हरणो पि द्वादशाहमेव
यत्पुताम्रादिकस्य रसवैद्यायायादितस्वर्णत्वस्यापहारः स उपयातकमेवामनसाऽयहारे प्रवृत्तस्य स्वतएवो

रामः
६२

परतत्त्वद्वादशरात्रं वायुभक्षणां मनसि पापधानमात्रेण प्रणव्याहृतिजपपूर्वत्रिरात्रं प्राणायामः। वावा
भिलष्य प्राजापत्यं स्त्रीवालादिष्वर्धं क्षत्रियादेरपदं त्वद्विगुणं क्रमेण ज्ञानतस्तु मरणमेवेति श्रुत्या गतिः
क्षत्रियादीनां पादयादहानिः। परिषद् द्वे गुण्यादिकंतु प्रकरणा द्विप्रबंधविषयमिति भवदोषः। वालाग्रमात्र
स्वर्णपहरणो प्राणायामः। लिङ्गाय रिमिता पदारेत अयं राजसर्षपतुल्येतच्चतुष्टयं। अष्टोत्तरसहस्रगाय
त्रीजपश्चांगौरसर्षपतुल्यदिनं सावित्रीजपः। यवतुल्ये दिनद्वयजपः कृष्णलक्ष्मणपहरणं सांतपनं कृच्छ्रं।
माषस्वर्णपहरणं मासत्रयं गोमूत्रयावकपानं। पंचकृष्णकोमाषस्तेसुर्णस्तुषोदशस्वर्णान्यूनमाषाधिक
स्वर्णपहरणं वत्सरं यावकं। सुवर्णपरिमाणतो न्यूनस्यापि वत्सादपहरणं मरणांतमेव। चूयपहरणं चांद्रायणं
गद्याणादशकपर्यंतं। ततश्चायाता द्विगुणं। आसहस्रात्रिगुणं। तदनंतरं स्वर्णस्तेयसमां गद्याणासहस्राधिक
मूल्यविप्रस्वामिकाश्चरत्रमनुष्यभूमिवज्रस्वर्णव्यतिरिक्तनिक्षेपहरणान्येतत्समानि। तेष्वर्धं गद्याणासह
स्राधिकमूल्यविप्रस्वामिकवस्तुमात्रहरणमेतत्तुल्यमित्यपरे। युगपदनेकस्वर्णपहरणं येनैकमेव प्रायः
श्चित्तं। हरणं क्रियाया एकत्वम्॥ इति स्वर्णस्तेयप्रायश्चित्तम्॥ अथ गुरुत्वे गुरुत्रयिता तत्संतत्यलीः

श्री०

७०

गमनं चात्रेतः सेकयर्थं तच्चेत्तदापातकं ततोऽर्वाङ्निष्ठतौ त्वनुपातकं । तत्राज्ञानतोऽकामतोऽपि जनन्या मुत्तम
वर्णायां तत्सपत्न्यां च प्रसक्तस्य सवर्णायां तत्सपत्न्यां च ज्ञानतः कामतश्च प्रवृत्तस्य मरणांतमेव तच्चोभये क्
तः प्रवृत्तौ गुर्वगनागमनं मया कृतमित्येवं स्वकर्मस्वापयता मुंडितसर्वशरीरकेशेन युता क्तेनाग्निवर्णी ह
तेकाष्टशयने तद्द्वर्णी कृतयैवायो मया प्रतिमया सरुशयने नतामालिङ्ग्य कार्यं तेन प्रोत्साहने तु शुराणो वृ
षणौ स्वयमुत्कृत्वां जलिना गृहीत्वानैर्ऋत्यां दिशि पृष्ठतो निरीक्ष्यमाणोऽकुटिलगतिर्देहपातांतंगच्छेत् । ए
वं गच्छन् यत्रैव कुत्रादिना प्रतिवध्यते तत्रैव मरणांतं तिष्ठेत् । तथा प्रोत्साहितस्य तप्तलोहशयनमात्रं । जन
मुत्तमवर्णा तत्सपत्न्योरकामतोऽज्ञानतः प्रवृत्तावेतदन्यदेव कामकृते सर्वत्र प्रागुक्ता मरणांतं कारीषाग्नि
होवा अकामतोऽन्यासेपिा इदं च मुस्य पुत्रस्यैव ननु दत्तकादीनां सर्वर्णमातृसपत्नीष्वकामतो ज्ञानतः
प्रवृत्तौ द्वादशाहं । अस्या कामतः प्रवृत्तावपि द्विगुणं केचिदिच्छंति तेनापि व्यवहार्यतैवा तस्यामेव काम
तः प्रवृत्तस्य रेतः सेकादर्वाङ् निवृत्तौ षड्वार्षिकं । अकामतस्त्रिवार्षिकं । जनन्या मुत्तमवर्णा तत्सपत्न्यां
च कामतः प्रवृत्तस्य ततः पाङ् निवृत्तौ द्वादशवार्षिकं । अकामतोऽर्धं । विषा पुत्रस्य क्षत्रियां पि नृनार्यां पिः

रामः

७०

तृभार्योगकृतोनववार्षिकं वैशाखं द्वादशं। अथ न्यासे मरणांतमेव। गुरुपत्नी
साम्यात्। सवर्णां च निवारिणी मज्ञानतो गकृतो वेदजयमहितं चांदायणात्रयं ज्ञाननः संवत्सरं ब्रह्म
जतं। एवं लघुनि प्रायश्चित्तानि। व्यभिचार्यनुत्तमासवर्णविषये च वचनपायो ज्ञानि। गर्भोत्पत्तौ चैताः
न्येव द्विगुणानि आवृत्तौ प्रायश्चित्तवृत्तिः। द्विगुणावृत्तौ च मरणातिरिक्तविषयेऽगुरुपुत्रा स्वपिसा
धारणास्त्रीषु गमने गुरुतल्यदोषो न वलात्पुरुषं वशीकृत्य एवं पारदार्यकन्यादूषणादिदोषा अपिता
सुसंतिकितुतत्पूर्वोक्तप्रायश्चित्तद्विगुणकल्पं। अत्र स्त्रिया अपिकामतो वलात्पुरुषं वशीकृत्य प्रदत्ता
या मरणांतिकमेव अकामतस्तु पुंसो यदि धर्म्ये द्वादशमुत्तरे व अर्धमित्यन्ये। अथ तदातिदेशकानिधि
तृष्टमृमातृष्टपितृव्यस्त्रीमानुलानीतस्तुतासपत्न्यगिनी आत्मसखी भ्रातृसखी उत्तमजातीयकः
न्याभगिनी स्त्रुषा दुहिता आशुगमनं गुरुतल्यरुपं। पितृव्यभ्रात्रोरुपनेत्रोरेव स्त्री धेतत् पितृष्टस्त्रादय
श्च समानवर्णा आसकामतो वियर्थता न्यासे कामतः सकृदपि गमने च नववार्षिकं। आवृत्ता वावृत्तिः। का
मतस्त्रिरधिका न्यासे मरणमेव कुमारी अंत्यजाम्नेष्टी पुल्कसी चंडालीषु गमनं तत्समानं आलेकरात्रार्ध

मभ्यासेषद्वार्षिकं। एकरात्राभ्यासेवर्षत्रयं। कामतो द्विगुणं। कामतोऽत्यन्ताभ्यासे मरणां ज्ञानतः स कुरु
मनेत्वं हं कुरुभ्यासः। ज्ञानतोऽर्धं चांदायणादयमित्यन्येऽगुरुपेषु तत्समेषु चरतः सेकात् प्राङ्निवृत्तौ ए
कं चांदायणं अकामतस्त्वत्रत प्रकुरु। स यदा पुनः रेतो रेतो अत्यंतं यमिचारिणीर्गति न दायराकः अकाम
मतः कामतश्च चांदायणात् प्रकुरु एवेत्येके स कुरुदासा मात्रे तु प्राजापत्य एव। अमति पूर्वमतिगुण
वतो गमने रेतः सेकात् प्राङ्निवृत्तौ पराक एवेति दिक्। अतोऽप्युपातक समानितान्येवानुपातकानि॥ इति
गुरुतत्प्रायश्चित्तं। अतिपातकेषु तु जननी गमने कुरुभ्यासश्चित्तम्॥ अथ संसर्गस्यैकभांडपचनत
दीपात्रभोजन एकपत्रसह भोजन सोमयागयजन अभायन विवाहैः संभाषणान्नसंमर्दनमुखवा
युसंसर्ग एकनमारोहणौ कख द्वाशयनैकासनैकपंक्तिभोजनैश्च तत्र विवाहात्रैः प्रत्येकैर्यनुष्ठितैः सद्य
एव पतंतीति शंखः एतैरपि प्रत्येकैः संवत्सराभ्यस्तैरेव पतंतीति मनुः। तत्र विवाहस्य संवत्सराभ्यासस्तत्सं
बंधनिमित्तकभोजनाद्यभ्यासरूपः संभाषादिभिरुत्समुद्दिष्टैः संवत्सरपर्यंतं निरंतराभ्यस्तैरेव पत
ति। प्रत्येकं तेषां तथाभ्यासेन पातित्यं। एवं विधसंसर्गस्य ज्ञानतः करणोद्वादशाहम्। अकामतोऽर्धं। अ

ज्ञातश्च एव येन यति तेन समं यस्य वर्षं निरंतरं मज्ज्ञानतः संसर्गः स तत्प्रातः किञ्चित् कुर्यात्। ज्ञानतस्त
दीयं मरणास्थानेः स्य द्वादशाहमेव प्राच्यास्तु अज्ञानतः संसर्गे यादस्यूनं तदज्ञानतः कृतविषयस्य। मर
णास्थाने चतुर्विंशतिवार्षिकमित्याह। संभाषणादित्रयरहिते यानादिचतुष्टय एव संवत्सरमभ्यस्तेपि
। यंच ममागोनं प्रागुक्तं यंच रात्रमज्ञानतः संसर्ग उच्यते वा सरहितं पादकृच्छ्रं दशाहेकायं द्वादशाहेतस्मि
न सांतयनं। यक्षं चेदशोपवासाः। मासं चेत्यराकः। मासत्रयं चेद्भाद्रपदं। षण्मासे चांद्रद्वयं। किञ्चिच्चूनेऽध्वे
षण्मासकृच्छ्रं कामतोः त्वां तापहियाजनेः। गायत्र्येऽध्वेऽग्निमग्निनीचतिरिक्ते च षण्मासाद्योनि संवंधे
षडहं अकामतोः ध्वं। एवमनुयानकसंसर्गिणां तदीयमेव नववार्षिकं। षड्वार्षिकं च बालस्त्रीवृद्धातुराश्र
णामर्द्धं अनुयानीन बालस्य कामतोऽपि याद एव। माधवल्लु संसर्गदोषः। कलौ पातित्यायादकोन किंतु
यायमात्रायादकः तत्प्रागस्य कलिवर्जेषु गणानादिह। वस्तुतोऽप्येदेशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत्
। द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे इति यशस्वरूपं तत्कृतयुगादौ दोषजनकत्वेनोक्तस्य देशादि

संसर्गस्यैव कलिवर्जेषु गणनं श्रयं वापरो विशेषः यत्कृते संभाषणमात्रादेव पातितं त्रितायां स्पर्श
 मात्रात्। द्वापरे तत्त्वामिका न प्रतिग्रहात् कलौ कृतेन समुदिते नैव कर्मणोतिदिक्। प्राच्यास्तु नवमास
 संसर्गे नु उक्तस्य पादत्रयं। षण्मासं संसर्गे द्वे। मासत्रये पादं। नैरंतर्यसति नेदमित्याहुः। महापातकिसं
 सर्गिसंसर्गे तु संसर्गि वृत्ताद्वै तत्संसर्गे तु न किंचित्। प्राच्यास्तु पादहानिक्रमेण तृतीयसंसर्गीयमात्रं का
 र्यं। चतुर्थस्य न किंचिदित्याहुः॥ इति संसर्गि याथा... यन्नितोत्यन्नानां तु यस्य पतितस्य यदुक्तं तत्तृतीयं
 शः पुंसां। नवमांशः कन्यानां यत्तितो ज्यन्तां तु कन्यानां तत्तृतीयं धनरहितां विवस्वां कृतपूर्वोक्तप्रायश्चित्तमहोरा
 त्री पोषितां स्वशुक्लवाससा कृदितां नाहमेषां नैते मम मेति चिरुच्चैर्वदंती देवा लयादौ स्वगृहे वा विवहेत्
 । पतिताश्च महापातकिनोऽनुपातकिनः तत्संसर्गिरतश्च। नास्तिकः प्रमादादपि चिरं श्रौते स्मार्त्तकर्मत्यागी
 संवत्सरमुपयातका न्यासी समुद्रयानगा मीकन्याभिन्नपतिताश्च नः श्रयनितपि त्रादित्यागीयति। न पु
 न्राद्यत्यागी पातकेषु तत्कर्तृणां प्रयोजकाः॥ एवमादयः शोकाकृतप्रायश्चित्ता अवधार्याः सातु सुता
 दृश्या अपि न किंतु सेवायां षण्मासं च कार्यं। पृथक् पितुरपि महापातकिन एव त्यागः न प्रकाशं तरेण पतिः

तस्य किंवा न्यस्य दोष स्वयं बुधा प्रथमतः परेभ्यो न कथयेत्। तत्काले याति तं। अन्येभ्योऽपि कथयित्वा स्व
यं तेन सह यवहरेत्। भिक्षादेरवरोहेण पुनर्गार्हस्थ्यं करोति। अथ श्रित एव। आरुडो तैष्टिकं धर्मयत्नु प्र
स्रवते पुनः। प्रायश्चित्तं न यस्यामि येन शुद्धोत्स आत्महेति वचनात्। उपयात कत्वात् प्रायश्चित्तं भवत्येव त्व
न्येः सर्वथा त्ववधार्यः वहिस्तूभयथापि स्मृतेरात्रात्रोति यः। सोक्तेः नास्यास्मि लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते ना
तराश्च किलिषंतु निर्हन्यत इत्यापस्तंवाच्। नैष्टिकानां वनस्थानां यतीनां वा वकोर्तिनां। शुद्धानामपि लोके
स्मिन् प्रत्यापत्तिर्न विद्यते इति वचनात्तराच्च स्त्रीणां च मत्तं। नान्यति यापान्यन्यस्तात्पुपयात कानि च पतनमि
ति तानि विशेषतो हीनवर्णा गमनं स्वगर्भपातनं। नतं। नचेत्येतानि शिष्यगुरु जुंगितो यगताश्च कृतप्रा
यश्चित्ते घेत आगतेषु मयिं गस्तेन सह पुण्ये जले स्नाने। वा पूर्णकुंभं पुण्ये देशे काले पुण्यादि सुरानयेयुः
ततः। सागेभ्यो पवसंदत्वा भक्षिते शुद्धः संव्यवहार्यश्च स्त्रीणां मयि पतितानामेवं परिग्रहं वाचस्यतिमि
सुनामत्या महायातकिनः कामतोऽवधार्या वचनात्। प्रायश्चित्तं तु परलोक शुद्धिमात्रमित्याहुः। शरणा
गतं हंतुवान् हंतुस्त्री हंतुयाश्च सर्वथा सर्वमतेऽवधार्या एव। प्रायश्चित्तं तु तेषां परलोकायैव तियस्त्वौ

प्रा०
१३

धृत्यात्प्रतिनोपि प्रायश्चित्तं नेष्टितस्य सर्वसपिंडाः बांधवाश्चरिक्तातिथौ स्याद्देष्टा मादहिरयां पूर्णं दा
स्याहृतं कुंभं प्राचीनावीतिनो मुक्तशिखादक्षिणामुखो गुरुसन्निधावस्माकं त्वमृत इति नयेयुः ततो ३
निरीक्ष्यमाणान् अपः स्पृश्य ग्रामं प्रविशेयुः तते सर्वं तद्विद्वत्तेन संभाषणादिवर्जयेत् यदि प्रमादा
ज्जायणादिकृतं श्रमत्प्राप्तदासा वित्रीजयत्रेकरावः ॥ १ ॥ तत्र शत्रुं शत्रुं शत्रुं शत्रुं शत्रुं शत्रुं शत्रुं शत्रुं शत्रुं शत्रुं
शानामपि प्रधानगृहसमीपे वा सोटीकृत्वा वासं दत्तं तत्र न प्राणधारणामात्र समर्थं जीर्णमलि
नं वस्त्रं च दद्यात् घटस्फोटोत्तरं शिष्यगुरुगो
तानेकप्रतिरुद्धप्रायश्चित्तप्राप्तौ देशकालवयवादिभिर्यथापरिषदाद्यवस्था कल्यायथाजलवासो
हिमदेशे शिशिरेव कालेनोपदेष्टव्यः ॥ यद्युपसाध्यं तदा लब्धं योः ॥ एवं शक्तिरप्यपेक्षायुवां विपित्तप्रकृ
तिनिरंतरोपवासाननुतिष्ठन् व्यापयेत्तेत्याधृत्य अनुक्तप्रायश्चित्तेषु जपतपस्या होमोपवासदानानि दे
शकालशक्तिपायलघुत्वपुरुत्वाद्यपेक्ष्य कल्यानिजयोपाय आदेः होमस्तिलानां व्याहृतिभिः ॥ गाय
त्र्यावाना गयत्र्यासमं जयेन् व्याहृति समं कृते इति तमः पञ्चोजन्ता आकनस्यता फलाशिना प्रसृतिया

रामः
१३

प्रा०
७४

वकताहिरण्योदकप्राशनं वस्त्रचर्यसवनेषूदकोपस्यर्शः॥ आरंभस्तथा अनमिति तयांति। दानं हि
रण्यगोवस्त्राश्च तिलक्ष्मिघृता नानां संवत्सरं वरणासं चत्वारस्त्रयो द्वापेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादश
शाहः षडहस्त्यहाहोरात्र इति कलः पापस्य लघुत्वगुरुत्वेऽर्थवादेन दंडेनावुद्धिपूर्वत्वादिभिः
वैधेयं एवं पापिनां प्रायश्चित्ता करणोतामिस्त्रलोहशंस्त्रलमहारौरवं रौरव ४ शात्मल ५ कुशल ६
प्रतिमतिक ७ कालसूत्रकं ८ संयोन ९ लोहतोद १० सूची ११ संप्रतापन १२ महानरक १३ कालोल
१४ सजीवन १५ नदीपथ १६ अवीची १७ अश्वमेध १८ असिपत्रवन १९ तामिस्र २० प्रवृत्तिनरकेषु
प्रथमं विरकालं वा सोतं पुनरस्मिन्संसारे दोषाणां प्रवृत्तिनां दोषानुमिता वशेषाणां प्राजापत्यं कुर्युः अ
प्रकृतप्रायश्चित्तानां कुष्टादीनां दाहकस्य पतिचांदायाणां पाप्मानविष्णुस्मरणतत्रामजयादिसर्वपा
पप्रायश्चित्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ इति शिवभट्टमुत्तमसंज्ञकं भजनागोजीनद्वकृतप्रायश्चित्तेऽंशे खर
संग्रहः॥ [redacted] ॥ [redacted] ॥ संभूयं सदयत्यवत्परकरादृक्षं च स्वक्षेत्रवत्संशोध्यं द्रविणों गवत्प्र
तिदिनं वीक्ष्य च सन्मित्रवैतवध्यं वध्यवदह्यं न हि च विस्मार्थं हरेर्नामवत्तनैवं सीदति पुस्तिका किलत

॥ॐ॥ सुप्रसन्नं॥
नष्टं नुहं वचः॥ ५॥

राम ४
७४

श्री गणेशाय नमः श्री गणेशाय नमः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

॥ श्रीगणेश ॥

आशा ऋक्विथ	
1561	
ASHA ARCHIVES	